

भृगुशाय नमः ।

सरस्वत्यै नमः ।

वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलगर्हानाम्भसां धारया
सिञ्चन्तं पदसक्तभक्तजनताविघ्नौघधूलीरिव ।
धम्मिच्छालिमिवालिवृन्दमनिशं मूर्धा दधानं हर-
प्रेयांसं गिरिजाङ्गजं गजमुखं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥

दधानं भृङ्गालीरनिशममले गण्डद्युगले
ददानं सर्वार्थाभिजचरणसेवासुकृतिने ।
दयाधारं सारं सकलनिगमानामपि परं
गजास्यं स्मेरास्यं तमिह कलये चित्तनिलये ॥ २ ॥

हृदयभुवि मुनीन्द्रैः सेविता नारदाद्यैः
तनुरुचिभिरजस्रं पारदाभां पियन्ती ।
अतिविततगभीरग्रन्थसिन्धाविदानीं
प्रभवतु करुणातः शारदा पारदा नः ॥ ३ ॥

स्फूर्जद्दूर्ज्जीटताण्डवे प्रतिदिशं वेगोच्छलज्जाह्वी-
वीचीध्वाननिपीतभृङ्गिमुजस्फारस्वनाहम्बरे ।
लालाटामृतरश्मिलण्डमसकृद्भ्योमस्थितेऽर्द्धे विधो-
राघातादघसंचयं दलयतु प्रोत्तान्तालालायितम् ॥ ४ ॥

प्रातःकालं मयातो दिशिदिशि विबुधैरर्चितः पुष्पदृष्या
मेमाँर्द्रदृष्टिपातैर्भनसि मनसिजे दीपयन् गोपिकानाम् ।

PDF Creation and Uploading by:
Hari Pārṣada Dāsa (HPD)
on 14 December 2014.

कृत्वाऽग्रे धेनुसङ्घं मजलजलधरश्यामलो वेत्रपाणिः
कालिन्दीकूलकेलिः प्रदिशतु भवतां वाञ्छितं नन्दसूनुः ॥१॥

श्रीकाशीराजवंशप्रयलजलनिधेर्मेदिनीमल्लनामा
पूर्णः पीयूषपरश्मिः समजनि जननानन्दसंदोहसिन्धुः ।
यन्धुर्दानद्विजानां तदनुच समभूदूर्जितैरर्जुनाभो
गर्जत्प्रसार्थिसैन्यप्रमथननिघुणैरर्जुनो भूमिपालः ॥ ६ ॥

बुन्देलक्षितिपालवंशविलसद्भ्रं प्रयत्रं विना
यः पृथ्वी निखिलां विधाय वशगां राज्यं चकाराद्भुतम् ।
शौर्यौदार्यगुणैरगण्यमहिमा दाता ऽवदाताशयः
श्रीमान् कीर्त्तिमुधासमुद्रलहरीनिर्द्धौतदिह्मण्डलः ॥ ७ ॥

तस्मादभुद्रिमलविष्णुपदावलम्बो
लम्बोदराद्द्विभ्रुकमलार्चनधीतविघ्नः ।
निघ्नन् रणे प्रतिभटान् प्रकटोग्रदण्डो
भूपालसंघतिलको मलखाननामा ॥ ८ ॥

सदासमाराधनतुष्टरुद्रः प्रतापरुद्रस्तनयस्तदीयः ।
छपासमुद्रः शरणागतानां बभूव राजा वसुधाधिपानाम् ॥९॥

ततोऽभूद्भूतमचुरगुणगाम्भीर्यगरिमा
हिमाद्रिस्थेमाऽसौ मधुकरनृपः शूरविक्रपः ।
यमालिङ्ग्यालिङ्ग्य प्रणयरमिकं भ्रमतरला
न पूर्वेषामेपा स्मरति विरहं हन्त कमला ॥ १० ॥

सत्कीर्त्तिर्नृपद्वन्द्वान्दितपदः संग्रामयज्ञाङ्गणे
दीक्षावान् सकलं निपीय धवलैः सोमं यशोराशिभिः ।
शश्वत्प्रज्वलति प्रतापदहने खड्गसुगाकर्षिताः
यो धीरः मज्जुहाव धैरिनिबद्धमाणाहतीरन्वहम् ॥ ११ ॥

दिनकर इव विस्फुरत्प्रतापो हिमकरवत्कमनीयकान्तिपूरः ।
करिकर इव यत्करः सदानो मधुकरसाहमहीपतिर्भहीयान् ॥१२॥

एते दक्षिणभूमिभूमिपतयः प्राच्या उदीच्या इमे .
राजानो नृपवृन्दवन्दितपदाम्भोज प्रतीच्या अमी ।
वन्दन्ते नतमौलि मौलिविलमद्रवाङ्कुरास्त्वामिति
द्राःस्था यस्य वदन्ति सम्भ्रमभरादद्वा निवद्धाञ्जलि ॥१३॥

दण्डेन क्षाण्णिकं भ्रमयति निभृतं यत्प्रतापः कुलालो
येनाकृष्टाऽसिबल्ली दिशिदिशि तनुते हन्त बल्लीसकानि ।
उल्लङ्घयावधीन् यदीया व्रजति दश दिशः कीर्त्तिबल्लीमतल्ली
तादृक्पुत्रस्तदीयः समजनि जगतीमण्डले वीरसिंहः ॥१४॥

अस्ति स्वास्तिलकायमानकरकानीहारहारमभा
मादुर्भात्रपराभवव्यसनिभिर्लिम्पन् यशोभिर्दिशः ।
मुष्णन् वैरिमहांसि विज्ञजनतां पुष्णन् समं बन्धुभिः
दिग्विख्यातबुदेलवंशतिलकः श्रीवीरसिंहो नृपः ॥ १५ ॥

कस्तावद्वलिकर्णभार्गवमहादानप्रमाणस्तवः
कश्चासौ कुरुपाण्डुपाण्डुरयशःप्रस्तावनाविस्तरः ।
यावद्रूपति वीरसिंहनृपतिर्दृष्टोरिमाः काञ्चनीः
धाराः प्राहृपि तावदञ्जनरुचिधारा न धाराधरः ॥ १६ ॥

वीरः श्रीवीरसिंहः क्षितिर्मणमणिः पाणिना दानकाले
दर्भाम्भोहेमधारावितरणमकरोद्भागशः संविभज्य ।
आर्थिभ्यो हेम दर्भान्प्रतिनृपतिमहासांधगर्भानाभ्यः
प्रादादम्भःप्रवाहान् प्रतिनृपतिभृगीलोचनालोचनेभ्यः ॥१७॥

एते भाविनि वीरसिंहनृपतौ दानाद्वितीये भुवि
द्वेषेणैव हृदा द्विधा ननु भविष्यन्तीति चिन्ता यत ।

धाशा कामगवी पशुर्विरचिता चिन्तामणिग्रवितां
नीतो दुर्वहदारुदारुणतनुर्देवद्रुमोऽयं कृतः ॥ १८ ॥

नानादानविधानकौशलमयीमाकल्पपरम्यां महीं
दृष्यद्वर्षचयस्वरूपमचिरादारोप्य वीजं ततः ।
तच्चासिच्य विविच्य विलसद्भक्तिद्रवैः कल्पितो
भूमौ कल्पमहीरुहोऽत्र विधिना श्रीवीरसिंहः कृती ॥१९॥

पीतध्वान्तेन निखं प्रसृमरमहसा मुग्धदुग्धाब्धिभासा
वीरः श्रीवीरसिंहः क्षितितिलकलसत्कीर्त्तिसोमेन साकम् ।
अद्धा स्पर्द्धा करिष्यत्ययमिति मिपतो लाञ्छनस्याञ्जनाक्तं
वक्तुं कृत्वा विधात्रा दिशिदिशि शनकैर्भ्राम्यते शीतरश्मिः॥२०॥
एषा शेषांशुशुभ्रैर्निजरुचिनिचयैर्निर्जितोन्निद्रचन्द्रा
सान्द्रा विक्षिप्य वीचीर्वहति शतमुखी यस्य सत्कीर्त्तिसिन्धुः
तस्याः काऽपि मणाली बहति सुरनदी नर्मदा काऽपि रेखा
कावेरी काऽपि काऽपि प्रसरति सरयूश्चन्द्रभागा च काऽपि॥२१॥

सेवामेवास्य, राज्ञः कलय मलयजस्वच्छकीर्त्तैः पितृणां
मार्गं मा गा निरागास्तनय भवतरां निष्कृपस्तत्कृपाणः ।
इत्थं श्रीवीरसिंहक्षितिरमणमणेः सर्वतः पर्वतस्थाः
शिक्षां प्रसार्थिवाला निरवधि तनयं स्वस्वमध्यापयन्ति॥२२॥

सूनुस्तस्य गुणैस्त्रिलोकविदितैः श्रेष्ठः कनिष्ठीकृत-
मौढमौढनरेन्द्रचारुचरितश्चामीकराभो युवा ।
वीरः श्रीलज्जुकारसिंहनृपतिः संग्रामसिंहो रण-
स्फूर्जदस्काररुपाणपाणिररिभिः प्रोद्ग्रविमालोक्यते ॥२३॥

गायन्ति यस्य चतुरर्णवतीरकुञ्ज-
गुह्यन्मदोद्धतमधुव्रतकैतवेन ।

नीहारहारहारेणाङ्गमयूखभांसि

भूयांसि दिङ्मृगदशो बहुशो यशांसि ॥ २४ ॥

येनाकारि निजारिपार्थिववधूवाण्याम्बुसिक्ता मही
रिक्ता येन कृताश्च कोपानिवहाः प्रसार्धिपृथ्वीभुजाम् ।
दानं यस्य निरस्यति क्षितिपतेः कर्णादिकानां यशः
तस्य श्रीलज्जुकारसिंहनृपतेः साम्यं कथं कथ्यताम् ॥ २५ ॥
कैलासं गिरिशं हिमं हिमगिरिं शीताशुमुक्तामणीन्
नीरं क्षीरपयोनिधेः करिवरं जातं च पाथोनिधेः ।
घत्कीर्त्तिर्महसा जिगाय धरणीधौरेयधुर्यः शतं
वर्षाण्यत्र जुकारसिंहनृपतिर्ज्जीयात्स भर्ता भुवः ॥ २६ ॥
राज्यं प्राप जुकारसिंहनृपतिर्यस्याग्रतो भूपतेः
तत्पुत्रोऽपि गुणार्णवः समजनि श्रीविक्रमार्को नृपः ।
तत्सूनुर्नरसिंहदेवनृपतिस्तं वीरसिंहं विना
भेजे राज्यपरम्परासुखामेदं मन्ये महेन्द्रोऽपि किम् ॥ २७ ॥

गोपाचलस्थधरणीसुरवंशपद्म-

चण्डाशुराविरभवद् द्विजजातिवन्धुः ।

श्रीनन्दनन्दनपदद्वयचित्तवृत्तिः

श्रीहंसपण्डित इतिप्रथमानकीर्त्तिः ॥ २८ ॥

यो दूरवारकुलभूरनुभूतसौख्यः

श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।

आसीद्विवेकचतुरश्चतुरः समग्र-

वेदानधीस कृतकर्मकलाकलापः ॥ २९ ॥

यज्ञादिकर्मकरणाय किलावतीर्णः

पूर्णः श्रिया निजकुलाभरणायमानः ।

मिश्रः परः परशुराम इति द्विजेन्द्रः

तस्याभवत् स तनयो विनयोदितश्रीः ॥ ३० ॥

यो दर्भाग्रसमानबुद्धिविभवः प्रख्यातकीर्तिर्गुणैः

श्रौतस्मार्त्तसमस्तकर्मकुशलाच्चण्डीश्वराख्याहुरोः ।

अध्यायान्तमधील शास्त्रमखिलं मौमांसया मांसलः

वाश्वत्सखण्डितखण्डनः समभवत्संख्यावतामग्रर्णाः ॥ ३१ ॥

पुत्रस्तस्य विभाति सद्गुणनिधिर्दानाम्बुसृष्टाम्बुधिः

धीरः श्रीयुतमित्रमिश्रसुकृती कल्याणकल्पद्रुमः ।

कीर्त्तीर्दिक्षु विदिक्षु यस्य रजनीजानिप्रभाभास्वरा

गायन्ति द्विजदारका हिमहरक्षीराब्धिश्रुभ्रा भुवि ॥ ३२ ॥

चातुर्यं चतुराननस्य निभृतं गाम्भीर्यमम्भोनिधे-

रौदार्यं विबुधद्रुमस्य मधुरां वाचं च वाचस्पतेः ।

धैर्यं धर्मसुतस्य शर्म सकलं देवाधिपस्याहरत्.

श्रीमान् ख्यातनयः सदा सविनयः श्रीमित्रसेनस्सुधीः ॥ ३३ ॥

दाता दापयिता दयादमपरः श्रीमानमात्सर्यवान्

धीरोऽधीतसमस्तशास्त्रनिबह्व्याख्यारसख्यातिमान् ।

नानानाटकसदकप्रकरणग्रन्थौघतात्पर्यवि-

द्वादे न्यक्कृतवावदूकनिचयो यो गीतकीर्त्तिर्बुधैः ॥ ३४ ॥

मन्त्रे यो रसनायितः प्रतिदिनं दाने च हस्तायितो

विश्वासे हृदयायितो नृपसभाभूमीषु भूपायितः ।

यो विद्वन्निकपायितः प्रविलसत्कीर्त्यालवालायितः

श्रीमद्वीरमहोपतेः प्रतिपदं प्रेमास्पदं योऽजनि ॥ ३५ ॥

। तेनानेकानिवन्धसिन्धुमनिशं निर्मध्य बुद्ध्या पुन-

। वेदान् साङ्गपदक्रमोपनिपदान् श्रुत्वाऽवधार्यापिच ।

धर्मार्थादिपुमर्थनिर्णयपरः श्रीवीरसिंहाक्षया
ग्रन्थोऽयं रचितः परोपकृतये श्रीवीरमित्रोदयः ॥ ३६ ॥

मा कुर्वन्तु मुधा बुधाः परिचयं ग्रन्थेषु नानाविधे-
ष्वत्यन्तं नदि तेषु सर्वविषयः कश्चित् कचिद्दर्शते ।

पश्यन्तु प्रणयादनन्यमनसो ग्रन्थं मदीयं त्विमं
धर्मो धर्मसमस्तनिर्णयविधिर्यस्मिन् दरीदृश्यते ॥ ३७ ॥

श्रुत्वा वेदगिरो विमृश्य बहुशस्तद्भाष्यवृत्त्यादिकं
दृष्ट्वाऽष्टादशमंख्यमुज्ज्वलमतिस्तादृक्पुराणोच्चयम् ।
काव्ये व्याकरणे तथा विवरणे योऽनन्यसाधारणः
स श्रीमान् विदधाति मित्रमुकृती श्रीवीरमित्रोदयम् ॥ ३८ ॥

दत्त्वादत्त्वा द्विजेभ्यः कनकगिरिपरिस्पर्द्धिनो हेमराशी-
नाशीभिर्वाद्धितश्रीर्यमिह गुणनिधि वीरसिंहो न्ययुङ्क्त ।
दृष्ट्वा तत्तन्मुनीनां मतमतुलधिया वीक्ष्य तादृक्प्रबन्धान्
वक्ति श्रीमित्रमिश्रद्विजवरतिलकः संग्रहं धर्मशास्त्रे ॥ ३९ ॥

ग्रन्थेऽस्मिन् परिभाषाप्रकाश एव प्रकाशितः पूर्वम् ।

संस्काराख्यस्तस्मादथाह्निकस्य प्रकाशस्तु ॥

पूजाप्रकाशनामा कथितस्तदनु प्रतिष्ठाख्यः ।

श्रीराजधर्मनामा ततः प्रकाशः प्रकाशितः श्रव्यः ॥

व्यवहाराख्यस्तस्मात्प्रकाश एव प्रकाशितः कृतिना ।

शुद्धिप्रकाशनामा ततः परं कीर्तितः सुधिया ॥

श्राद्धप्रकाशतीर्थप्रकाशकौ द्वौ क्रमात्कथितौ ।

दानव्रतप्रकाशौ कथितौ तस्मात्परं विदुषा ॥

समयः प्रकाशितोऽस्मात्तस्माज्ज्योतिःप्रकाशाख्यः ।

शान्तिः प्रकाशिताऽथो कर्मविपाकः प्रकाशितः परतः ॥

८ वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

तदनु चिकित्सा तस्मात्प्रायश्चित्तप्रकाशाख्यः ।

नानापदार्थशाली प्रकीर्णकाख्यः प्रकाशोऽतः ॥

अथ लक्षणप्रकाशो यस्मात्सर्वस्य लक्षणज्ञानम् ।

भक्तिप्रकाशमोक्षप्रकाशकौ द्वौ ततः परं गदितौ ॥

श्रीमित्रमिश्रकृतिना समाज्ञया वीरसिंहस्य ।

द्वाविंशतिः प्रकाशाः प्रकाशिता धर्मशास्त्रेऽस्मिन् ॥

तत्रादौ परिभाषायाः पदार्थक्रम उच्यते ।

धर्मप्रमाणं प्रथमं तत्र वेदनिरूपणम् ॥

पुराणं स्मृतयस्तद्दृश्यानि च यथाक्रमम् ।

प्रामाण्यमागमानां च सम्यगत्र विचारितम् ॥

श्रुत्यादीनां विरोधे च बलाबलमुदीरितम् ।

धर्मस्वरूपं तु ततो धर्माः साधारणा अपि ॥

असाधारणधर्माश्च युगधर्मास्ततः परम् ।

हेतुतस्तु तथा धर्मः सम्यगत्र निरूपितः ॥

निपिद्धदेशाश्च ततः फलतो धर्मनिश्चयः ।

सर्वोपयोगिनः सर्वे पदार्थाः परिभाषिताः ॥

श्रीमित्रमिश्रविदुषा ग्रन्थेऽस्मिन्विदुषां मुदे ।

तत्र तावत्प्रमाणान्याह

मनुः,

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ इति ।

वेदो मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमित्यापस्तम्बाद्युक्तो मन्त्रब्रा-

ह्मणसमुदायः । अखिलः, लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या-

नुमितोऽतिदेशकल्प्यश्च । यज्ञं व्याख्यास्यामः, सत्रिभिर्वेदैर्विधी-

यते, इत्यापस्तम्बादिवचनाद्व्या एव धर्ममूलत्वं नाथर्वणस्येति

शङ्काव्यावृत्त्यर्थं वाऽऽखिलग्रहणम् । आथर्वणस्य माघान्येन
 वैतानिकाग्निहोत्रादिधर्माप्रतिपादकत्वेऽपि तुलापुरुषशान्त्यादि-
 सर्ववर्णसाधारणधर्मप्रतिपादकत्वाद्युक्तं धर्ममूलत्वमिति भावः ।
 धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षणम् । तस्यापि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्ध-
 कीभूतान्तःकरणाद्युद्धिहेतोर्हेतुत्वेनावश्यं प्रतिपाद्यत्वात् । मूलं
 प्रमाणम् । तद्विदां वेदविदाम् । एतच्च न स्मृत्यादेः स्वातन्त्र्येण
 प्रामाण्यं किंतु वेदमूलकतयेति ज्ञापयति । स्मृतिर्याज्ञवल्क्या-
 दिधर्मशास्त्रम् । शीलं ब्रह्मण्यता, देवपितृभक्तता, सौम्यता, अप-
 रोपतापिता, अनसूयता, अपारुष्यं, मैत्रता, प्रियवादिता, कृत-
 ज्ञता, शरण्याता, कारुष्यं, प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं हारीतो-
 क्तम् । अत्र प्रवृत्तिभिन्नाद्रोहाद्याचारस्य प्रामाण्यमुच्यते आचा-
 रश्चेत्तत्र तु प्रवृत्त्यात्मकस्येत्यपौनरुक्त्यम् । आचारः विवाहादौ
 कङ्कणवन्धनाद्यनुष्ठानम् । साधूनामिति । कचिद्धर्मत्वसंदेहे सति
 वैदिकसंस्कारवासितान्तःकरणानां साधूनामेकत्र पक्षे आत्मनः
 मनसः परितोपस्तुतिर्धर्म प्रमाणमिति कल्पतरुः । तथाच तैत्तिरीये
 धर्मसंदेहमुपन्यस्य ये तत्र ब्राह्मणाः समदर्शिनो युक्ता आयुक्ता
 अरूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथा
 इति । अनेन पर्यद्रूपमपि प्रमाणमुक्तं भवति । अथवा आचा-
 रश्चैव साधूनामिति छेदः । एवं चावेदविदामपि क्षीणदोष-
 पुरुषाणामाचारः प्रमाणम् । तथाच मच्छूद्राद्याचारस्तत्पुत्रादीन्प्र-
 ति भवति प्रमाणम् । आत्मनस्तुतिष्टरेवचेति वैकल्पिकेऽर्थे । सा
 चात्मानं प्रसेव । तथाच

याज्ञवल्क्यः,

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥

सम्पक्सङ्कल्पाच्छास्त्राविरुद्धसङ्कल्पाज्जातः कामः मया भोजनव्यतिरेकेणोदकं न पातव्यमित्येवंरूपः । अथवा सम्पक्सङ्कल्पाद्वागादिरहितसङ्कल्पात् ज्ञानादुपजातं ब्राह्मणोपचिकीर्षाद्येव मनुना शीलत्वेनोक्तं सम्पक्संकल्पज इत्यनेनोच्यते इति कल्पतरुः । अत्रापि धर्मग्रहणमधर्मोपलक्षणम् ।

अत्र श्रुतिः षड्भागा । विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयोपनिषद्भेदात् । तत्र विधेस्तावत्तद्विषयप्रवर्तनावोधकत्वेन धर्मप्रामाण्यं, यथा वायव्यं श्वेतमालभेत भृतिकाम इत्यादेर्द्रव्यदेवतासंयोगानुमितवायुदेवस्ययागप्रवर्तनावोधकत्वेन । निषेधस्य तु निवर्तनावोधकत्वेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादेः । अर्थवादो द्विविधः प्रशंसार्थवादो निन्दार्थवादश्च । तत्राद्यो विध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्पणेन, यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेसादिर्वयिव्ययागादिप्रशंसार्थतया । द्वितीयस्तु निषेधापेक्षितनिन्दासमर्पणेन, यथा यदशु अशीर्यत तद्रजतमभवदित्यादिस्तस्माद्द्विहिंषि रजतं न देयमित्यादिनिषिद्धरजतदाननिन्दार्थतया । काश्चिदर्थवादः प्रशंसार्थोऽपि सादिग्धार्थनिर्णायकत्वेन प्रमाणं, यथाऽक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमित्यादिः । देवस्य त्वेसादिमन्त्राणां तु अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन । ज्योतिष्टोमादिनामधेयानां तु भावनाकरणीभूतघात्वर्थपरिच्छेदकत्वेन । अनर्थकस्तोभानां तु गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन । उपनिषदां तु अनर्थनिवर्हणसिद्धरूपब्रह्मज्ञानार्थत्वेनेत्येवमादि सर्वमाकरे स्फुटम् ।

याज्ञवल्क्यः,

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विधानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

पुराणं ब्राह्मादि वक्ष्यमाणम् । न्यायः प्रमाणादिनिरूप-
णशास्त्रं गौतमादिप्रणीतम् । मीमांसा जैमिनिप्रणीता कर्ममीमांसा,
वादरायणप्रणीता ब्रह्ममीमांसा च । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतम् ।
अङ्गानि, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ।
एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः । एतानि चतुर्दशविद्यानां स्वर्गाद्यपव-
र्गसाधनकर्मब्रह्मज्ञानानां स्थानानि निमित्तानि धर्मस्य च निमि-
त्तानि । एतत्प्रमित एव धर्म इत्यर्थः । तथाच

अङ्गिराः,

स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञानवर्जितम् ।

क्रीडाकर्मैव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥ ज्ञानवर्जितं

शास्त्रीयज्ञानवर्जितमिति कल्पतरुः ।

विष्णुपुराणे तु,

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥

इसष्टादश विद्या उक्ताः । तत्र चतुर्दश धर्मप्रधानाश्चतस्रः
पुनर्द्वैष्टार्थप्रधानाः । धर्ममपि अनुपङ्गेण प्रमिते इति न धर्मस्य
च चतुर्दशैसनेन विरोधः ।

अथ पुराणानि ।

तत्र पुराणलक्षणं

मास्वये,

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ।

प्रतिसर्गः संहारः । तद्विभागश्च

त्रिःषुपुराणे,

अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।
 ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥
 तथाऽन्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ।
 आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ॥
 दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
 वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ॥
 चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ।
 मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् ।

पुराणपरिमाणं

श्रीभागवते,

ब्राह्मं दश सहस्राणि पाद्मं पञ्चोत्तपाष्टि च ।
 श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशतिं शैवकम् ॥
 दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः ।
 मार्कण्डं नव ब्राह्मं च दश पञ्च चतुःशतम् ॥
 अतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्च शतानि च ।
 दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशैव तु ॥
 चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ।
 स्कान्दं शतं तथाचैकं वामनं दश कीर्त्तितम् ॥
 कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तच्च चतुर्दश !
 एकोनविंशं सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥
 एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।

मात्स्यपुराणे तु भागवतीयगणनातः पदशत्याऽमिपुराणं
 द्विशत्या च ब्रह्माण्डपुराणमधिकमुक्त्वाऽन्ते चतुर्लक्षमित्युपसं-

हृतं, तददूरविप्रकर्षेण । भवन्ति हीदृशा अपि वादा यत्किञ्चि-
न्यूननाधिकं शतं लब्ध्वा शतं मया लब्धमिति । एवं भागवतीय-
मपि चतुर्लक्षवचनं व्याख्येयम् । याऽपि विष्णुपुराणे ब्रह्माण्डमा-
दाय वायवीयत्वात् या च ब्रह्मवैवर्ते वायवीयमुपादाय ब्रह्मा-
ण्डपुराणपरिखागेनाष्टादश संख्योक्ता सा कल्पभेदेन व्यवस्था-
पनीया । काशीखण्डादयस्तु स्कान्दान्तर्गता एव । तथाच

प्रभासखण्डम्,

स्कान्दं तु सप्तधा भिन्नं वेदव्यासेन धीमता ।

एकाशीतिसहस्राणि शतं चैकं च संख्यया ॥

तस्याधो यो विभागस्तु स्कन्दमाहात्म्यसंयुतः ।

माहेश्वरः समाख्यातो द्वितीयो वैष्णवः स्मृतः ॥

तृतीयो ब्राह्मणः प्रोक्तः सृष्टिसंक्षेपसूचकः ।

काशीमाहात्म्यसंयुक्तः चतुर्थः परिपठ्यते ॥

रेवायाः पञ्चमो भागः सोज्जयिन्याः प्रकीर्तितः ।

पट्टस्तस्य विभागस्तु तयोर्माहात्म्यसूचकः ॥

सप्तमो यो विभागोऽयं स्मृतः प्राभासिको द्विजाः । इति ।

एतद्विद्वान्युपपुराणानि । तथाच महापुराणान्युक्तोक्तं

कौर्मं महापुराणे,

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।

अष्टादश पुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विजाः ॥

श्रुत्वा कथितानीशन्वयः । तानि च

तत्रैव,

आद्यं मनत्कुमारोक्तं नारासिंहं ततः परम् ।

तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भांपितम् ॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
 दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम् ॥
 कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ।
 ब्रह्माण्डं वारुणं चैव कालिकाद्वयमेवच ॥
 माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसंचयम् ।
 पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्त्तंऽपि,

आद्यं सनत्कुमारं च नारदीयं द्वितीयकम् ।
 तृतीयं नारसिंहाख्यं शैवधर्मं चतुर्थकम् ॥
 दौर्वासं पञ्चमं षष्ठं कापिलेयमतः परम् ।
 सप्तमं मानवं प्रोक्तं शौक्रमष्टममेवच ॥
 वारुणं नवमं प्रादुर्ब्रह्माण्डं दशमं स्मृतम् ।
 कालीपुराणं च तत एकादशममुच्यते ॥
 वासिष्ठलैङ्गं द्वादशमं माहेशं तु त्रयोदशम् ।
 साम्बं चतुर्दशं प्रोक्तं सौरं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
 पाराशर्यं षोडशमं मारीचं तु ततः परम् ।
 अष्टादशं भार्गवाख्यं सर्वधर्मप्रवर्त्तकम् ॥
 एतान्युपपुराणानि सर्ववदमयानि च ।

उपपुराणान्तर्गते नारदीयब्रह्माण्डपुराणे भिन्ने । एतान्युप-
 पुराणानि पुराणेभ्य एव निर्गतानीति याज्ञवल्क्येन पुराणत्वेन
 संगृहीतानि । तथाच

मात्स्ये,

पात्रे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।
 तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्णितम् ।

नन्दापुराणं तल्लोके नन्दाख्यमिति कीर्त्यते ॥

यत्तु साम्बं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।

प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥

एवमादित्यसंज्ञाच्च तत्रैव परिगद्यते ।

अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्तु दृश्यते ॥

विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ।

कथानकं कथा । विनिर्गतं समुद्भूतम् । यथा महाजनपरि

हीतनन्दिकेश्वरपुराणादिपुराणदेवीपुराणादीति संक्षेपः ।

अथ धर्मशास्त्राणि ।

तत्र तत्प्रणेतृनाह

पाण्डवल्क्यः,

मन्वात्रिविष्णुहारीतपाण्डवल्क्यपोशनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनशृङ्गस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षर्षीतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

प्रयोजकाः कर्त्तारः ।

पैठीनिस्तिः,

तेषां मन्वाङ्गिरोव्यासर्षीतमाङ्गुशनोयमाः ।

वसिष्ठदक्षसंवर्त्तशातातपपराशराः ॥

विष्णवापस्तम्बहारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।

प्रचेता नारदो योगी शीषायनपितामहौ ॥

सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्याघ्र एवच ।

सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्णार्जिनिस्तथा ॥

१६ धीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

जावालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः ।

इति धर्मप्रणेतारः पट्टत्रिंशद्वपयस्तथा ॥

ब्रह्मसंभवो ब्रह्मगर्भः ।

शङ्खलिखितौ,

स्मृतिर्धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनुविष्णुंयमदक्षाङ्गिरो-
ऽत्रिवृहस्पत्युशनआपस्तम्बवमिष्टुंकात्यायनपरांशरव्यासशङ्खलि-
खितसंवर्चगौतमशातानपहारीतंयाज्ञवल्क्यप्राचेनमादयः । प्रचेता
एव प्राचेतसः । आदिशब्देन कल्पतरौ बुधदेवलसोमजमदग्निवि-
श्वामित्रप्रजापतिनारदपैठीनसिपितामहवौधायनच्छागलेयजावा-
लष्पवनमरीचिकश्यपा उक्ताः । एवंच

मन्वादिस्मृतयो यास्तु पट्टत्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ।

इत्यत्र एताः पट्टत्रिंशद्बोध्याः । अविगानेन सर्वपरिग्रहा-
दिति कल्पतरुः । योगियाज्ञवल्क्यवृद्धमनुवृद्धशातातपवृद्धवसिष्ठ-
लघुहारीतस्मरणानि पट्टत्रिंशत्स्मृतिकारकर्तृकाण्येव अवस्था-
भेदेन तैरेव करणात् । अत एव याज्ञवल्क्येनोक्तं योगशास्त्रं च
मत्प्रोक्तमिति ।

योगियाज्ञवल्क्यग्रन्थे,

स्नानमन्त्रैवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराऽनघ ।

इति योगियाज्ञवल्क्यं प्रति ऋषिप्रश्ने याज्ञवल्क्यग्रन्थोक्तस्ना-
नानुवादाच्च । एवं वृद्धमन्त्रादीनामपि मन्वाद्यभेदः शिष्टप्रसि-
द्ध्यादिभिरवगन्तव्यः । यानि तु गृह्यतत्परिशिष्टादीनि तानि
भिन्नकोटीन्येव पुराणवत्प्रमाणानि । तथा विष्णुधर्मात्तरमहा-
भारतरामायणादीन्यपि ।

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि भारत ।

तान्यालोच्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥
 मन्वादिस्मृतयो याश्च पद्त्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ।
 तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि ते ॥
 इति भविष्यपुराणे पद्त्रिंशत्स्मृतिभिन्नस्मृत्यन्तराभिधानात् ।
 अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
 विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
 कार्ण्यं च पञ्चमं वेदं यन्महाभारतं स्मृतम् ।
 सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 इति विशिष्य रामचरितादेस्तत्रैवाभिधानात् ।

कार्ण्यं कृष्णेन घ्यासेन प्रणीतम् । अत्र जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या धर्मप्रमाणत्वं लभ्यते । शब्दे प्रमाण-
 त्वरूपोत्कर्षस्यैवौचित्यात् । स्पष्टं चेदं,

श्राद्धशूलपाणौ भविष्यपुराणे ।
 चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
 धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥
 अष्टादशपुराणानि चरितं राघवस्य च ।
 रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थमिद्धये ॥
 तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्येण धीमता ।
 वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च मभो ॥ इति ।

यद्यपि स्मर्तृनाम अनिर्दिश्य अत्र स्मृतिरत्र श्लोकः इत्यादि
 मामाणिकालखनं तदप्यविगीतमहाजनपरिष्टीतत्वेन प्रमाणं स्मृ-
 त्यन्तरेषु श्येसनेनैव गण्यते वेदितव्यम् । पद्त्रिंशन्मतादिकं तु
 कैश्चिदेव परिष्टीतत्वाद्भिन्नगोतत्वाद्प्रमाणमित्युक्तं कल्पतरुणा ।

विज्ञानेश्वरापरार्कशूलपाणिप्रभृतिभिस्तु प्रमाणत्वेन परिगृही-
तम् । युक्तं चैतत् । यतः अन्येऽपि स्मृतिकर्तारः प्रयोगपारि-
जातादौ गण्यन्ते । यथा

प्रयोगपारिजाते,

मनुर्वृहस्पतिर्दक्षो गौतमोऽथ यमोऽङ्गिराः ।
योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरो ॥
संवर्त्तोशनसौ शङ्खलिखितावत्रिरेव च ।
विष्ण्वापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥
एते षष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः ।
जावालिनार्चिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ ॥
व्यासः सनत्कुमारश्च शन्तनुर्जनकस्तथा ।
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातुकर्ण्यः कपिञ्जलः ॥
वौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ।
पैठीनासिर्गाभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ॥
वासिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः ।
विष्णुः कार्ण्वाजिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ।
जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ॥
आत्रेयश्च गवेयश्च मरीचिर्वत्स एव च ।
पारस्करश्चर्ष्यशृङ्गो वैजावापस्तथैव च ॥
इत्येते स्मृतिकर्तार एकविंशतिरीरिताः ।
एतेर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ॥ इति ।
एते एवोपस्मृतिकर्तारो मदनख्येऽप्युक्ताः ।
इति स्मृतयः ।

इयं च स्मृतिः पञ्चविधा । तथाच

भविष्यपुराणे,

दृष्टार्था तु स्मृतिः का चिददृष्टार्था तथाऽपरा

दृष्टादृष्टार्थरूपाऽन्या न्यायमूला तथाऽपरा ॥

अनुवादस्मृतिस्त्वन्या शिष्टैर्दृष्टा तु पञ्चमी ।

सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु ॥

एतासां लक्षणानि

तत्रैव,

पद्गुणस्य प्रयोज्यस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ॥

अध्यक्षाणां च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ।

दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गृहात्मज ॥

संध्योपास्तिः सदा कार्या शूनो मांसं न भक्षयेत् ।

अदृष्टार्था स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्ज्ञानकोविदैः ॥

पालाशं धारयेद्दण्डमुभयार्थां विदुर्बुधाः ।

विरोधे तु विकल्पः स्याज्जपहोमश्रुतौ यथा ॥

श्रुतौ दृष्टं यथा कार्यं स्मृतौ तत्तादृशं यदि ।

अनूक्तवादिनी सा तु पारिव्राज्यं यथा गृहात् ॥ इति ।

पद् गुणाः संधिविग्रहादयो वक्ष्यन्ते । प्रयोगः कार्यगौरवात्

पद्गुणस्यैव व्याससमासाभ्यां कर्त्तव्यः । सामादीनामपि

कार्यगौरवाद्द्वयाससमासाभ्यां योगः प्रयोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

जपहोमश्रुताविति । सूर्योदयावधि सावित्रीजपोऽनुदितहोमवि-

पयो यथा । अनूक्तवादिनी अनूदितवादिनी । यथा यदिवेत-

रथा ब्रह्मचर्यादेव मन्त्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वेसनयाऽनूदितं, ब्राह्मणः

मन्त्रजेद् गृहादिति मनुस्मृतिर्वदति । विधत्तइत्यर्थः ।

अथाहानि ।

तत्र

देवतः,

शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दःकल्पज्योतिषाणीति । तत्र शिक्षा अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिप्रोक्ता, प्रतिशाखं चान्याऽन्या तत्तन्मुनिमणीता प्रातिशाखाभिधा च । व्याकरणं वृद्धिरादैश्च इत्यादि पाणिनिप्रोक्तं कात्यायनोक्तं धार्ष्टिकं पतञ्जल्युक्तं महाभाष्यं चेति त्रिमुनि । इदमेव वेदाङ्गम् । कौमारादीनि तु लौकिकशब्दमात्रसाधुत्वान्वाख्यानपराणीति सांप्रदायिकाः । निरुक्तं समाम्नायः समाम्नातः सव्याख्यातव्य इत्यादि यास्कप्रणीतम् । निघण्टुस्तु गौः ग्मेत्यादिः तदन्तर्गत एव । छन्दो धी श्री स्त्रीमित्यादिश्छन्दोविचितिपर्यायो ग्रन्थः पिङ्गलप्रोक्तः । कल्पो वौधायनादिसूत्राणि । ज्योतिषमादित्यगर्गादिप्रोक्तं पञ्चसंवत्सरमयमित्यादि । एतैर्मिश्रिताः वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाणो वेदा इति देवलोक्ताः । स्थानानि विद्यानामित्यादि व्याख्यातम् । ननु सांख्ययोगपञ्चरात्रपाशुपताद्यागमाः किं धर्मं प्रमाणमुत न । आद्यं धर्मस्य च चतुर्दशैतिसंख्याव्याकोपः । द्वितीयंऽविगीतमहाजनपरिग्रहविरोधः । उच्यते । तेऽपि वेदाविरुद्धाः प्रमाणमेव । तथाच

योगियाज्ञवल्क्यः,

न वेदशास्त्रादन्यत्तु किञ्चिच्छास्त्रं हि विद्यते ।

निःसृतं सर्वशास्त्रं तु वेदशास्त्रात्सनातनात् ॥

दुर्वोध्यं तु भवेद्यस्मादध्यतुं नैव शक्यते ।

तस्माद्बुद्धस सर्वं हि शास्त्रं तु ऋषिभिः कृतम् ॥

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

इति ।

अत्र सांख्यं योगः पञ्चरात्रमित्युपक्रम्य हेतुभिर्न विरोध-
येदित्युक्तेस्तेषामदृष्यत्वमात्रे तात्पर्यं न तु प्रामाण्यम् इत्यपरा-
क्रोक्तमनादरणीयम्, अतिप्रमाणानीत्यभिधानात् । तथा

महाभारते,

पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।

प्राप्यं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चात्र भोजनम् ॥

तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ।

नादृता वाक्समभनत् मनो दुष्टं न चाभवत् ॥

इति उपरिचरराजप्रशंसासामुखेन पञ्चरात्रस्य प्राशस्त्यमुक्तः

म् । प्राप्यं नैवद्यम् । तथा,

सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ॥

अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ।

प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥

उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।

उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता तु भगवान् स्वयम् ।

घृहत्पराशरोऽपि,

वैदिकं तु जपं कुर्यात्पौराणं पाञ्चरात्रिकम् ।

यो वेदस्तानि चैतानि पान्येतानि च सा श्रुतिः ॥

पञ्चरात्रविधानेन स्थाण्डिले वाऽथ पूजयेत् । इति

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

कृतान्तपञ्चकं विद्धि ब्रह्मणः परिमार्गणे ॥

कृतान्तः सिद्धान्तः ।

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवांकुशलकर्मणि ।

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । किञ्च । पाशुपतागमानां तावद्वै-
दिकावैदिकभेदेन द्वैविध्यमवश्यं वाच्यम् ।

निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभम् ।

गुह्याद् गुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये ॥

इत्यारभ्य

एष पाशुपतो योगः सेवनीयो मुमुक्षुभिः ।

भस्मच्छन्नैर्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुतिः ॥

इति वेदसारमयत्वमेकस्याभिधाय

अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्मोहनानि वै ।

वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ॥

धामं पाशुपतं सोमं लाङ्गलं चैव भैरवम् ।

न सेव्यमेतत्कथितं वेदवाद्यं तथेतरत् ॥

इति वेदविरुद्धस्यान्यस्य कौर्मेऽभिधानात् ।

वायुसंहितायां तु,

॥ शैवागमोऽपि द्विविधः श्रोतोऽश्रोतश्च संस्मृतः ।

श्रुतिमारमयः श्रोतः स्वतन्त्र इतरो मतः ॥

स्वतन्त्रो दशधा पूर्वमित्यारभ्य

श्रुतिसारमयोऽन्यस्तु शतकोटिमयिस्तरः ।

परं पाशुपतं यत्र व्रतं ज्ञानं च कथ्यते ॥

इत्यन्तेन श्रौताश्रौतविभागः स्पष्टीकृतः । अत्र शैवाग-
मोऽपि द्विविध इत्यपिना स्वसमानयोगक्षेमवैष्णवपञ्चरात्राद्या-
गमानामपि श्रौताश्रौतभेदेन द्वैविध्यमुक्तं भवति । उक्तं च पञ्चरा-
त्रादेवैदिकत्वं

हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे, ✓

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

कृतान्तपञ्चकं विद्धि ब्रह्मणः परिमार्गणे ॥

संसारक्षपणे स्वर्गभावोपकरणेषु च ।

सेतुरावैष्णवाद्धर्मात्सारमेतत्प्रकीर्तितम् ॥

एतावानेव सकलो वेदमार्गस्त्वदीरितः । इति ।

भावं ऐश्वर्यम् । सेतुमार्गः : एवं च

कौर्मै,

कापालं पञ्चरात्रं च यामलं वाममार्हतम् ।

एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥

इति पञ्चरात्रस्य यन्मोहकत्वाभिधानं तदवैदिकपञ्चरात्र-

परम् ।

यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि तु । ✓

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥

इति तत्रैव वेदविरुद्धानामेवोपक्रमे श्रवणात् । विरोधे त्वन-
पेक्षं स्यादिति मीमांसाधिकरणं च यान्येतानि त्रयीविद्भिर्न परि-
गृहीतानीत्यादिग्रन्थदर्शनादवैदिकागमविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्नाव-
श्यमागममात्रस्यामामाण्यमापादयति । कथं तर्हि धर्मस्य च
चतुर्दशोने संख्यानिर्देश उपपद्यते । उपलक्षणमात्रतयेति श्रूमः ।

अन्यथा रामायणशिष्टाचारादीनामप्यनुपसंग्रहादप्रामाण्यापत्तेः॥
यदि तु तथा स्मृत्यन्तरेषु चेति पूर्वोदाहृतभविष्यत्पुराणवच-
नेन तदुपसंग्रहः तदा स प्रकृतेऽपि तुल्यः । यन्तु

साम्यपुराणे,

श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिमोक्तमायश्चित्ते भयं गतः ।

क्रमेण श्रुतिमिद्वयर्थं मनुष्यस्तन्त्रमाश्रयेत् ॥ इति,

यच्च कौर्मै,

अथांशुः सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ।

महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ॥

स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चने रतः ।

शास्त्रं प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रितम् ॥

तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् ।

प्रवर्त्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ॥ इति,

श्रीभागवतेऽपि,

तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यत् ज्ञात्वा मुक्तिभाग्भवेत् ।

यत्र स्त्रीशूद्रदामानां मंस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥

इत्यादिवचनैः श्रुतिभ्रष्टादीनामिवागमेष्वधिकारमतिपाद-
नाद्वेदविदामनधिकार इति कैश्चिदुक्तं, तत्र न्यायविदामभिधा-
नम् । तथाहि । श्रुतिभ्रष्टादिवाक्येषु न तन्त्रमुद्दिश्य कर्त्तारो
विधीयन्ते राजेसूयोद्देशेन राजेव येनान्येषामनधिकारः स्यात्, किं
तु श्रुतिभ्रष्टादीनुद्दिश्य तन्त्रं विधीयते । तथाच

स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

अतो भारतमाख्यानमिति वचनात् स्त्रीशूद्रादीन्मति भार-

तमष्टत्तावपि अन्येषां भारताधिकारवदागमेष्वप्यविरुद्धेष्वविहतो-
ऽधिकारः ।

इति प्रमाणनिरूपणम् ।

अथैतेषां विरोधे बलावलम् । तत्र श्रुत्योर्विरोधेऽगृह्यमाण-
विशेषत्वात् द्वयोरपि तुल्यबलत्वम् अनुष्ठाने परं विकल्पः ।
यथा षोडशग्रहणाग्रहणादौ । एवं स्मृत्योराचारयोरपि विरोधे
द्रष्टव्यं तुल्यन्यायत्वात् । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिर्वलीयसी
निरपेक्षत्वात् । स्मृतेस्तु मूलभूतवेदानुमानसापेक्षत्वेन विलम्बित-
त्वाद् दुर्बलत्वम् । यथौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदौदुम्बरी सर्वा वेष्टयि-
तव्येति । स्मृत्याचारयोर्विरोधे स्मृतिर्वलीयसी । स्मृतेः साक्षाच्छ्रुत्य-
नुमापकत्वात् । आचारस्तु स्मृतिद्वारा तदनुमापकत्वात् दुर्ब-
लः । यथा सूर्याविदे बधूवस्त्रं दद्यादिति स्मृत्या चतुर्थेऽहि
बधूवस्त्रपरिधानाद्याचारो विरुद्धः । सूर्याः तद्देवता ऋचः । तथा
मातुलकन्यापरिणयनम्, मातुलस्य सुतामूढेति स्मृतिविरुद्धम् ।

श्रुत्यादीनां विशेषग्रहणे वाध्यबाधकभाव उच्यते । तथाहि ।
संदिग्धमसन्दिग्धेन वाध्यते । यथाऽक्ताः शर्करा इति तेजो वै
घृतमिखनेन । दुर्बलाश्रयं बलवदाश्रयेण । यथा वेदं कृत्वा वेदि
कुर्यादिति दुर्बलक्रमाश्रयं बलवत्पदार्थाश्रयेण क्षुतादिनिमित्ता-
चमनवाक्येन । उपसंहारस्थमुपक्रमस्थेन । यथोर्ध्वं कृत्वा क्रि-
यते इत्युपसंहारस्थमृकपदं त्रयो वेदा अजायन्तेत्युपक्रमस्थवेद-
पदेन । बहुबाधोऽल्पबाधेन । यथा यावतोऽश्वान्मतिगृहीयादिसत्र
प्रतिग्रहीतुरिष्टिश्चेत्मजापतिर्वरुणायाम्बमनयत्स स्वां देवतामार्छ-
दिति वाक्ये वरुणायेति चतुर्थी पञ्चम्यर्थे नयतिर्गृह्णात्यर्थो देव-
तापदं चाविवक्षितार्थमिति बहुबाधो, दातुरिष्टी गृह्णातिरेको
दानलक्षणार्थ इत्यल्पबाधेन वाध्यते । वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तर-

२६: वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

विहितेन । यथा सामवेदोत्पन्नं वासवन्तीयाश्रयमुच्चैस्त्वमुपांशु
यजुषेति विनियोजकयजुर्वेदस्वरेणोपांशुत्वेन । परशाखाविहि-
तमग्नीषोमीयादेर्द्वादशकपालत्वादि स्वशाखाविहितेनैकादशकपा-
लत्वादिना । निसं पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति पाञ्चदश्यं
नैमित्तिकेन सप्तदश वैश्यस्येति सप्तदश्येन । द्विविधमप्येतत्क्र-
त्वर्थं चेत्युरुपार्थेनैकाविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येसाधेकाविंश-
तित्वादिना । अनारभ्याधीतं सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति
सप्तदश्यं प्राकराणिकेन पाञ्चदश्येन । यद्युद्गाताऽपिच्छन्द्याद-
क्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदाक्षिणेनस्यदाक्षिण्य-
सर्वस्वदाक्षिण्ययोर्नैमित्तिक्रमेण पौर्वापर्यमाप्तौ परेण पूर्वस्य
बाधः । कुशमयं वहिर्भवतीत्यतिदेशमाप्तं शरमयं वहिर्भवतीति
वैकृतेन । औद्गात्रसमाख्याते श्येने अतिदेशमाप्तेषु प्राकृतेष्वङ्गेषु
प्रयोगवचनात्प्राप्तमुद्गातृमात्रकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नानर्त्विक्क-
र्तृकत्वेन । ब्राह्मणक्रमावगतमाग्नेयस्याग्नीषोमीयोत्तरत्वं मन्त्र-
क्रमावगतेनाग्नीषोमीयात्पूर्वत्वेन बाध्यते । आहवनीये जुहोतीति
होमसामान्ये विहित आहवनीयः पदे जुहोतीतिहोमविशेषविहि-
तेन पदेन । यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति
यत्किञ्चिदिति सर्वनाम्ना सात्रकाशेन दीक्षणीयादावापि मथित-
मुपांशुत्वं यावत्सा वाचा कामयीत तावत्सा दीक्षणीयायामनुब्रूया-
दिति निरवकाशेन दीक्षणीयाम्रात्रे विहितेनोच्चैस्त्वेनेति । एवं
स्मृतिष्वपि । नात्मानं घातयेत्प्राज्ञ इत्याद्याप्तमन्वादिस्मृत्या केदारे
पातयेद्देहमिच्छाद्यनाप्तपाखण्डस्मृतिर्वाध्यते । तथा भार्याश्र-
तसौ विप्रस्येत्प्राप्तस्मृतिरपि,

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

न तन्मम मतमिति पाशवल्क्याद्यविगीतस्मृतिभिर्विगीता ।

तथा न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यदृष्टार्थया जिघांसन्तं जिघांसी-
यादित्याद्यात्मरक्षणादिदृष्टार्था । तथा पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूना-
हूय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्दृष्ट्वा प्रतिगृही-
यादिति होमादीतिकर्त्तव्यताविषयत्वाच्छ्रुतिप्रभवया न शेषो अग्रे
अन्यजातेमस्तीत्यादेः, शेषोऽपत्यनाम अपत्यमन्योत्पादितं नास्ती-
त्याद्यभिधायित्वेन दत्तपुत्रनिषेधलिङ्गत्वात्तत्प्रभवा

वीजिनो यस्य ये जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ।

इत्याद्या । तथा तद्यथेवादो मनुष्यराजआगतेऽन्यस्मिन्
वाऽर्हत्युक्ताणं वा वेहतं वा क्षदन्ते इति मन्थनार्थवादप्रभवा
महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

इत्याद्या, मा गामनागामदिति वधिष्टेतिविधिश्रुतिप्रभवया

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

न निन्दाताडने कुर्यादित्याद्यया ।

एवमाचारेष्वपि । अभियुक्तराणामार्याणां पील्वदिश-
ब्दस्य वृक्षविशेषे प्रयोगाचारेण म्लेच्छानां हस्तादौ प्रयोगा-
चारो बाध्यते । आचारात्मतुष्टिसम्यक्संकल्पजकामानां पूर्वपू-
र्ववलीयस्त्वमिति मितक्षरायाम् । क्वचित् दुर्बलेनापि बलवतो
बाधः । यथा सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णातीति प्रसक्तश्रुतेरपि

कलौ युगे त्विमान् धर्मान्वज्यानाहुर्मनीषिणः ।

इति स्मृत्या । अन्यथाऽऽनर्थक्यापत्तेः । मनुविरुद्धा स्मृति-
रप्रमाणमित्याह

बृहस्पतिः,

वेदार्थोपनिबन्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥

इति ।

कल्पतरुरप्पेवम् ।

गौतमः, देशजातिकुलधर्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ।
आम्नायैर्वेदस्मृतिपुराणैः । देशाद्याचाराणां बलवत्प्रमाणाविरु-
द्धानामपि

आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलावलम् ।

इति न्यायेन बलवत्त्वे प्राप्ते इदमुच्यते । एते देशादिधर्मा
आम्नायविरुद्धा नैव प्रमाणं किंतु प्रमाणाभासा वामागमवत्
इत्यर्थः । स्मृतिरित्यनुवृत्तौ

भविष्यपुराणे,

श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना ।

व्यवस्थया ऽविरोधेन कार्योऽन्यत्र परीक्षकैः ॥

विषयं विना कुत्रापि विषयेऽवकाशमन्तरेण यतः स्मृति-
र्बाध्यते बाधितार्थिका भवति अतस्तस्या अविरोधेन व्यवस्थया-
ऽविरोधेन व्यवस्थायै अन्यत्र विरुद्धश्रुत्सदर्शनकालादौ विषयः
कार्यो बाधितार्थिकत्वं कल्पनीयमिति कल्पतरुस्वरसः । व्यव-
स्थयेति चतुर्थ्यर्थे तृतीया ।

शबरानुसारिणस्तु विषयं विना विषयबाधाद्विरुद्धा स्मृति-
र्बाध्यते एव । यत्र तु विषयान्तरकल्पनं संभवति तत्राह
व्यवस्थयेत्यादीत्याहुः । भाट्टास्तु विरुद्धा स्मृतिर्विषयं विना
श्रुतिमूलकत्वसन्देहेन प्रामाण्यसंदेहाद्विषयनिश्चयं विना बाध्यते
तत्प्रतिपाद्यार्थानुष्ठानं बाध्यते इत्यर्थमाहुः ।

तत्राद्ये पक्षे बाधितार्थस्मृतिकर्तुः भ्रमप्रमादादिदोषकल्प-
नादविरुद्धस्मृत्याचारेष्वप्यनाश्वासप्रसङ्गः । द्वितीये तु स्मृतेः
प्रमाणत्वात्तन्मूलभूतश्रुतेः क्वचित्कदाचित्केनापि पुरुषेणानुपल-
म्भस्य निष्प्रमाणत्वादानुपसंहरणीयार्थश्रुतिद्वयस्य च ग्रहणाग्रह-

णवत्संभवात् किंनिमित्तमननुष्ठानम् । नच श्रुतिविरुद्धा स्मृतिः
किम् "अङ्गं वा समभिव्याहारा"दिति वन्न्यायाभासमूलोताष्ट-
कादिस्मृतिवच्छ्रुतिमूलेत्यप्रामाण्यसंशयात्तदिति वाच्यम् ।
अविरुद्धस्मृतिष्वपि तस्यानिवार्यत्वादिति ।

अत्र वदन्ति ।

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते ।

अवरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्मृतः ॥

इति व्यासवचनोद्देशस्मृत्यवबोधितयोर्द्धर्मयोरुत्कर्षापेक्ष-
ववगम्येते । तथाच वैदिको धर्मो मुख्य उत्कृष्टत्वात् । स्मार्त्तोऽनु-
कल्पः अपकृष्टत्वात् । मुख्यासंभवे; चानुकल्पानुष्ठानात्फलं भवति
न तत्संभवे ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति मनूक्तेः । तथाच श्रुतिविरुद्धार्थाननुष्ठाने फलाभाव
एव धीर्जं न तु अप्रामाण्यसंदेहादि । अविरोधे तु स्मृत्यर्थानु-
ष्ठानादेव फलं तस्या अपि धर्मे प्रमाणत्वात् इति सर्वं सुस्थम् ।
अथ स्वरूपतो धर्माधर्मनिरूपणम् ।

तत्रात्मगुणौ धर्माधर्माविति नैयायिकाः ।

तदुक्तं,

विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।

प्रतिपिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणोऽधर्म उच्यते ॥ इति ।

विहितक्रिया ज्योतिष्टोमादिः । प्रतिपिद्धक्रिया सुरापा-
नादिः । पुमानात्मा । भाट्टास्तु द्रव्यगुणक्रियादिकमेव श्रेयःसा-
धनत्वेन रूपेण धर्ममाहुः ।

तथाच तर्कपादे,

द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ॥

श्रेयःसाधनताह्वेषां निसं वेदात्प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ इति ।

द्रव्यं गोदोहनादि, क्रिया यागादिः, गुण आरुण्यादिः ।

आदिशब्दाज्जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । तत्र परमेश्वरनामोच्चारणादा-

वव्यवहितोत्तरक्षणे पापक्षयजनकत्वादपूर्वाजनके तादृशे एवच

कर्मनाशाजलस्पर्शादौ पुण्यक्षयजनके आपामरं धर्माधर्मव्यवहा-

रदर्शनाद्गृह्यतमेव साधीय इति प्रतीमः । अत एव “यज्ञेन यज्ञ-

मयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्” तथा “पुण्यो वै

पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति” श्रुतौ “इष्टापूर्त्तौ स्मृतौ धर्मा,

विति स्मृतौ यज्ञादिषु धर्मपदप्रयोगः साधु संगच्छते । यस्तु “धर्मः

क्षरति कीर्त्तिनात्, ‘पुण्यदः पुण्यमाप्नोति पापदः पापमाप्नोती,

खादौ अपूर्वे धर्मपदप्रयोगः स उदाहृतलौकिकवैदिकव्यवहा-

रानुरोधेन क्रियादावेव शक्तौ निर्णीतायां लाक्षणिकः । अस्तु-

वोभयत्रापि शक्तिस्तथाऽपि विहितप्रतिपिद्धावेव धर्माधर्मावस्मा-

भिर्निरूप्येते । तत्र को धर्म इति जिज्ञासायां तल्लक्षणमाह

मनुः,

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं नियोधत ॥ इति ।

अत्र यो धर्म इति धर्मसामान्यमुद्दिश्य विद्वद्भिरित्यादिना
लक्षणं विधीयते । विद्वद्भिर्वेदार्थविद्भिः । साद्भिः प्रमानृभिः । अनेन
विशेषणद्वयेन वेदप्रमापितत्वं लक्ष्यते । अद्वेषरागिभिः निषिद्ध-
फलकरागद्वेषशून्यैः । अनेन बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वं लक्ष्यते ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनत्वम् । तत्रैव हि मनोऽभि-
मुखं भवति । तदयमर्थः बलवदानिष्टाप्रयोजकत्वे सति श्रेयः-
साधनतया वेदप्रमापितत्वं तत्त्वमिति ।

श्येनस्वर्गभोजनव्यावृत्त्यर्थं विशेषणत्रयम् । कादाचित्कदुर्दृष्ट-
पुत्रजनकपुत्रेष्ट्यादिसंग्रहार्थं च बलवदानिष्टं निर्धारणेन विशेष-
णीयम् । श्येनस्तु न धर्मः । अवधारितबलवदानिष्टप्रयोजकत्वात् ।
यदि तु पुत्रेष्ट्यादेः फलस्य पुत्रस्य कूटसाक्ष्यकारित्वं ज्योतिः-
शास्त्रादितोऽवधार्यते तदा पुत्रेष्टिरप्यधर्म एव । निर्धारितगवादिप-
तनसंकीर्णमार्गस्थकूपखननमिव । अथवेष्ट्यावच्छेदकस्य बलवद-
निष्टजनकतानवच्छेदकत्वं वाच्यम् । मुत्रत्वं तु तथा अभिचारत्वं
तु न तथेति तद्व्यावृत्तिः । तथाच जैमिनिः, 'चोदनालक्षणोऽर्थो
धर्म, इति धर्मलक्षणमाह । अर्थग्रहणं श्येनव्यावृत्त्यर्थमिति शव-
रादयः ।

अनेनाधर्मलक्षणमपि सूचितम् । तच्च बलवदानिष्टानुबन्धि-
त्वेन वेदप्रमापितत्वम् । तदप्युक्तं भाष्यकृता कोऽर्थो योऽभ्यु-
दयाय कोऽनर्थो योऽनभ्युदयायेति । अथवा विधिविषयो
धर्मः । रागतः प्राप्तत्वे सति प्रतिषेधविषयोऽधर्मः । श्येनस्तु
विधिविषयत्वाद्धर्म एव । तत्फलं त्वभिचारो नाभिचरेदितिनि-
षेधविषयत्वाद्धर्मः । अत एव च श्येने शिष्टानां विगानम् । तदे-
तदाह

विश्वामित्रः,

यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥

शंसन्ति विहितं मन्यन्ते । विगर्हन्ति प्रतिपिद्धं मन्यन्ते ।

आपस्तम्बोऽपि,

न धर्माधर्मौ चरत आवां स्व इति, न देवा न गन्धर्वा न
पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म इति, यं त्वार्याः क्रियमाणं
प्रशंसन्ति स धर्मः यं विगर्हन्ति सोऽधर्मः । आत्मकथनाय सर्व-
लोकप्रसक्तं धर्माधर्मावावां वर्तावहे इति श्रुवाणौ न भ्रमतः ।
नापि देवादयोऽयं धर्मोऽयमधर्म इत्याचक्षते । शेषं सुगमम् ।

भविष्यपुराणेऽपि,

धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।
श्रेयः साधनम् । मुख्यं श्रेयस्त्वभ्युदयरूपम् । तथाच त-
त्साधनं धर्म इत्यर्थः । धर्मो द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्च ।
आद्यमाह

बृहस्पतिः,

दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।

अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि च ॥

विष्णुः,

क्षमा सखं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुश्रूपा तीर्थानुसरणं दया ॥

आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥

सामान्यः सर्वेषां साधारणः ।

महाभारते,

सखं दमस्तपः शौचं संतोषो ह्रीः क्षमाऽऽर्जवम् ।

ज्ञानं शमो दया ध्यानमेवं धर्मः सनातनः ॥

सनातनः कालमात्राधिकारको न ब्राह्मणत्वाद्यधिकारा-

न्तरापेक्ष इत्यर्थः ।

तथा,

आनृशंस्यमर्हिषा चाप्रमादः संविभागिता ।

श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एवच ॥

स्वेषु दारेषु सतोषः शौचं नित्यानसूयता ।

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥

आनृशस्यमक्रूरत्वम् । संविभागिता भोग्यस्यान्नादेर्यथाई
विभज्य प्रतिपादनम् । आत्मज्ञानं शरीरादिभिन्नत्वेनात्मविवेकः ।
तितिक्षा क्षमा ।

देवलः,

शौचं दानं तप श्रद्धा गुरुसेवा क्षमा दया ।

विज्ञानं विनयः सत्यमिति धर्मसमुच्चयः ॥

दयादीनां स्वरूपमाह

दाने घृहस्पतिः,

परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।

आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता ॥

वाह्ये चाभ्यात्मिके चैव दुःखे चौत्पातिके क्वचित् ।

न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥

न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।

नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥

अधर्मपरिहारश्च ससर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।

स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्तितम् ॥

शरीर पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।

असन्तं तन्न कर्तव्यमनायासः स उच्यते ॥

प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रतस्तचिबर्जनम् ।

एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

स्तोकादपिच दातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।
 अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तद स्मृतम् ॥
 यथोत्पन्नेन संतोषः कर्त्तव्यो ह्यर्थवस्तुना ।
 परस्याचिन्तयित्वाऽर्थं सा ऽसृष्टा परिकीर्तिता ॥
 सत्यादीनां स्वरूपमुक्तं

महाभारते,

सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसा दमनं दमः ।
 तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं संकरवर्जनम् ॥
 संतोषो विषयत्यागो हीरकार्यनिवर्त्तनम् ।
 क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्ततां ॥
 ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः क्षमश्चित्तप्रशान्तता ।
 दया भूतहितैपित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥

भूतहितं प्राण्यनुकूलम् । प्रोक्तं यथार्थवचनम् । अमाणि-
 पीडाकरं यथार्थवचनं सत्यमिति मित्यासराऽपि । दमनं वशीक-
 रणम् । द्वंद्वं कलहः तस्मिन्तस्यपि सहिष्णुता । अपकारेऽपि
 चित्तस्याविकारः क्षमेति मित्यासरा । प्रशान्तता विरक्तिः ।

देषलः,

व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्थापनं तपः ।

तथा,

॥ प्रत्ययो धर्मकार्येषु सदा श्रद्धेत्युदाहृता ।
 नास्ति ह्यश्रद्धधानस्य धर्मकृतप्रयोजनम् ॥

देवीपुराणे,

कायलेशैर्न बहुभिर्नचैवार्यस्य राशिभिः ।
 धर्मः संमाप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि ॥

देवलः,

विगर्हातिक्रमक्षेपरिहावन्यवधात्मना ।

अन्यमन्युसमुत्थाने दोषाणां मर्षणं क्षमा ॥

क्षेपो गलहस्तादिना म्रेरणम् । वधोऽत्र ताडनमात्रं, हिंसायाः
पृथगुपादानात् । साऽपि शोणितोत्पादादिमात्रपरा, न मा-
णवियोगपर्यन्ता । अन्यथा मर्षणासंभवात् ।

तथा,

स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।

दयेति मुनयः प्राहुरनुक्रोशं च जन्तुषु ॥

यत्पुनर्वैदिकीनां च लौकिकीनां च सर्वशः ।

धारणा सर्वविद्यानां विज्ञानमिति कीर्तिते ॥

विनयं द्विविधं प्राहुः शश्वदमशमाविति ।

शरीरोपरतिः शान्तिर्ज्ञानं मज्ञापसादजम् ॥

शरीरोपरतिः शरीरस्य दृथाचेष्टाराहिसम् ।

देवलः,

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः मतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

दक्षः,

यथैवात्मा परस्तद्वत् द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।

सुखदुःखानि तुल्पानि यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥

अत्र सामान्यनिर्देशात्साधारणधर्मपरत्वं द्वयोर्वक्तव्ययोः
प्रतीयते ।

पाण्डवल्क्यः,

अहिंसा सखमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥

३६ धीरेभिन्नोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

वयोबुद्धयर्थवाग्बेषश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ इति ।

एतदर्थः शूलपाणिघृतजावालस्मृतौ स्पष्टः । शिशुः पांशु-
क्रीडाम् । युवा गन्धादिकम् । वृद्धो धर्मानुसरणम् । बुद्धिमान्म-
हाभाष्यादिग्रहणम् । अर्थवान्दानम् । वाग्मी दूतम् । सुवेपो
राजसन्निधिम् । श्रुतशास्त्रो वेदार्थनिर्वचनम् । विशुद्धाभिजनः
कुलीनकन्यावरणम् । यागकर्मवृत्तः पशुर्हितनम् । एवं वयःप्र-
भृतीनामुचितां चैष्टामाचरेत् । अजिह्वामकुटिलाम् । अशठां
दम्भादिरहिताम् ।

मनुः,

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥

बृहस्पतिः,

यथा विद्या यथा कर्म यथा वित्तं यथा वयः ।

जानंस्तथैव वर्तेत वेषादिभिरनुद्धतः ॥

याज्ञवल्क्यः,

इज्याऽऽचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

योगो वाङ्मविषयकचित्तवृत्तिनिरोधः । परमः देशकालजा-

त्याद्यनपेक्षः सन्परमपुरुषार्थसाधनम् ।

ननु नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति श्रुत्वा ऽवेदविदः आत्म-
साक्षात्कारप्रतिषेधात्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिभिश्च
वेदैकजन्यत्वविधानाद्वेदानाधिकारिणां शूद्रादीनां कथमात्मसा-
क्षात्कार इति चेत्, पुराणश्रवणादिनेति ब्रूमः । अन्यथा पुरा-
णादावात्मनिरूपणव्ययधर्मापेक्षेः । तथाच

भागवते,

स्रोशूद्रद्विजमन्धूनां त्रयो न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यान मुनिना कृपया कृतम् ॥ इति ।

अत्र त्रयीं प्रतिषिध्य तदस्थाने भारतं विधीयते । स्थानापत्या च 'न गिरागिरेति श्रूयद्द्वैरं कृत्वोद्वेय,मित्यनेरापदस्य गिरापदकार्यकारित्ववत् वेदकार्यकारित्वावगमाद्भारतस्य वेदकार्यात्मज्ञानकारित्वासिद्धिः । किञ्च

श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

इत्यत्र णिजर्थस्य रागतः प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् एतया निपादस्थपतिं याजयेदिति वत् प्रयोज्यव्यापार एव पुराणश्रवण विधीयते । तस्य च प्रयोजनाकाङ्क्षाया श्रुतेन पुराणेन यच्छक्यते तत्कुर्यादित्युपबन्धादात्मप्रतिपादकपुराणश्रवणेनात्मज्ञानं भावयेदिति विधानात्सिध्यति शूद्रस्याप्यात्मज्ञानाधिकारः । नावेदविन्मनुते इति श्रुतिस्तु वेदाधिकारिणो वेदातिरिक्तप्रमा-

१ वेदातिरिक्तेति । वेदाधिकारी वेदातिरिक्तप्रमाणेन आत्मज्ञानाय न यतेतेत्यर्थः । ननु तन्त्रप्रामाण्यनिरूपणावसरे श्रुतिभ्रष्टातिरिक्ताना वैदिकानामपि तन्त्रेऽधिकार प्रदर्शितः, तथा शूद्राद्युद्देशेन रचितेष्वपि पुराणेषु त्रैवर्णिकानामधिकार प्रदर्शितः । एवञ्च तत्त्वज्ञानायापि पुराणश्रवणादिक त्रैवर्णिकाना नानुचितम् । किञ्च शूद्रादीना तत्त्वज्ञानसाधनस्य पुराणादिश्रवणस्य त्रैवर्णिकाना तत्त्वज्ञानसाधने क प्रतिबन्धः । विवेकवैराग्यसपादन द्वारा मुमुक्षुत्वोत्पादनस्य उभयत्र तुल्यत्वात् । अतो नावेदविन्मनुते त बृहन्तमिति श्रुते वेदाधिकारिणो वेदातिरिक्तप्रमाणनिषेधपरत्वं न समञ्जसम् इत्यत आह ।

णनिषेधपरा वेदविरुद्धतर्कादिनिषेधपरा वा व्याख्येया । तं त्वौपनिषदमित्येषाऽपि उपनिषदतिरिक्ततार्किकादिसंमतानुमा-

१ वेदविरुद्धेति । वेदविरुद्धतर्कादिभिः आत्मज्ञानाय कोटिर्जन्मपर्यन्त-
मपि पत्ने कृते वैफल्यमेव स्यात् अतो ज्ञानार्थिभिः वेद एव श्रद्धेयः तद-
नुकूला एव तर्का आश्रयणीयाः न विरुद्धा इति सुहृद्भूत्वा वेदः नावेद-
विदिति वक्तोति भावः ।

२ अनुमानादीति । आत्मस्वरूपस्य गुणातीतत्वेन अनुमानादिप्रमा-
णागोचरत्वात् तत्सिद्धात्मज्ञानेन न मोक्षसिद्धिरिति मुमुक्षुभिरुपनिषदेवाश्र-
यणीयेति बोधनार्थं तं त्वौपनिषदम् इति श्रुतिरिति भावः । उपनिषच्छ-
ब्दार्थश्च मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव । मुमुक्षुणामविद्याविनाशकत्वात् ब्रह्मप्रा-
पकत्वाद्वा । तत्साधनत्वाद् ग्रन्थोऽपि लक्षणया उपनिषद् । तं त्वौपनिषद-
मित्यत्र उपनिषच्छब्देन आत्मविद्यैव, आत्मस्वरूपस्यैव विद्यामात्रगम्यत्वात् ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यमिति स्मृतेः । सा च गुरुगम्यैव । स गुरुमेवाभिगच्छेत्
सोत्रिपं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतेः ।

तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।

शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥

इति भागवताञ्च । ब्रह्मनिष्ठगुरुश्च मुमुक्षुकस्य एव । अगम्यस्य

इदं ते नातपस्काय नामक्ताय कदाचन ।

नचाशुश्रूष्ये वास्यं न च मां योऽगम्यसूयति ॥

इत्यनेन उपदेशनिषेधप्रवणात् । तपोऽत्र कामत्यागस्तपः स्मृतमिति-
निर्वाचनत्वमेव । तच्च वीरगम्यमेव । विवेकं त्रिनाच विषयेषु मिथ्यात्वामहाद्
दृढतरं तदनुपपन्नेमेवति विवेक आक्षिप्यते । तथाच विवेकज्ञानपूर्वकवैरा-
ग्यवान् तपस्वी तद्रहितश्च अतपस्कः । भक्तिश्च गुरुवेदान्तशाक्येषु श्रद्धा-
पूर्विका चेतसः भगवत्प्रवणता । सा च शमादिपूर्विकेयेति शमादिपदकस-

नादिसूलप्रमाणनिवृत्त्यर्था । नचाननुगतकारणजन्यत्वान्मोक्षे
 वैजात्यापत्तिरिति वाच्यम् । उभयविधस्यापि साक्षात्कारस्य
 साक्षात्कारत्वेनैकेनैव रूपेण मोक्षजनकत्वाङ्गीकारात् । स्पष्ट च ॥
 पुराणेन शूद्रस्य तत्त्वज्ञानं

मत्तिरेव भक्ति तद्रहितश्च अभक्त । अम्यसूया च अन्यत्र दोषदृष्टि । सा च
 स्थूलसूक्ष्मे अभिमानवतो भवति । स्थूलसूक्ष्मेऽभिमानवाद्य अन्यदेहादौ असू-
 या करोति । सा च भगवत एव असूया भवति ।

मनसैतानि मूतानि प्रणमेद्बहु मानयन् ।

ईश्वरो जीवकल्पया प्रविष्टो भगवानिति ॥

विनाऽच्युताद्वस्तु तरा न वाच्यमित्यादौ सर्वस्य भगवद्रूपत्वव्रणात् ।
 तस्मात्स्थूलसूक्ष्मदेहयोरात्मबुद्धिं परित्यज्य सर्वत्र भगवद्बुद्धिं कुर्वत आत्मै-
 कशरणस्यैव मुमुक्षुत्वम् । तादृशस्यैव मुमुक्षो गिज्ञासो सच्चिदानन्दविप्र-
 हगुरुप्रसादात् प्रमाणागम्योऽप्यात्मा मुमुक्षुणा आत्मत्वेन गम्यते इति गुरु-
 पुत्राणामतिरोहितम् । अत्र सदगुरोर्महावाक्पवदन मुमुक्षो शिष्यस्य श्रान-
 णमात्मदर्शनं च आश्चर्यवदेव । स्पष्ट चेदम् आश्चर्यवत्पश्यति इति श्लोक-
 ध्याह्वयाने मधुसूदनटीकायाम् । अत्र अविद्यानिवृत्तिका विद्यारूपा उपनि-
 षद् एकरूपा । सा च परब्रह्मरूपा । तत्साधनमूता वैखरीरूपा तु नानारूपा ।
 तत्त्वमसि, प्रज्ञानमानन्द ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म, इति विधिरूपाणा नेति नेति
 इति निषेधरूपाणा च वाक्याना श्रुतिषु दर्शनात् । सर्वेषामेव च सदगुरुमु-
 खाच्छ्रुतानामविद्यानिवृत्तकविद्योत्पादकत्वम् । अविशेषात्पुराणादिवाक्यानामपि
 सदगुरुमुखाच्छ्रुताना विद्योत्पादकत्वे न विरोधः । तथा सत्यपि आत्मस्वरू-
 पस्य परब्रह्मरूपोपनिषद्मात्रगम्यत्वस्य सुस्थत्वात् । प्रत्यक्षरूपोपनिषद् वैखरी-
 रूपाया साक्षात् आत्मस्वरूपगमकत्वस्य असंभवात् । स्पष्ट चेदमुपक्रमे एव
 कठवल्लीभाष्ये । परब्रह्मरूपोपनिषदि च वेदात् पुराणात् अन्यस्माद्वा कस्मा-
 च्चित् परोक्षेण आत्मानं देहादिभ्यो भिन्नत्वेन ज्ञातवतामौहिकामुष्मिकवि-

पुराणान्तरे,

अस्ति शूद्रस्य श्रुश्रूयोः पुराणेनैव वेदनम् ।

वदन्ति केचिन्मुनयः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ इति ।

पथेषु अत्यन्तविरक्तानां बुद्धेः भगवन्निष्ठतया अहं ब्राह्मणः शूद्रः स्त्री वेति मूर्छिताभिमानानां मुमुक्षुणामधिकारः । अत एव मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य, अपिचेत्सुदुराचार इति स्मर्यते । विवेकज्ञानं च वेदादिभ्य उत्पद्यते । तच्च द्विजैः अविशेषात् यस्मात्कस्माच्चित्संपादनीयम् । स्त्रीशूद्रैस्तु वेदानधिकारात् पुराणादिश्रवणादेव संपादनीयम् । विवेकज्ञानोत्तरं विरक्तानां स्त्रीशूद्राणां ज्ञानाभ्यासेऽधिकारित्वं सूतसंहितायां स्मर्यते । वक्ष्यते चाग्रे मूले एव,

अस्ति शूद्रस्य श्रुश्रूयोः पुराणेनैव वेदनम् ।

वदन्ति केचिन्मुनयः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ इति ।

अत्रेदं तत्रम् । पञ्चमहाभूतारम्यत्वं मनुष्याद्याकृतिमन्त्रं च यद्यपि ब्राह्मणादिदेहानां समानं तथापि संस्कारविशेषवत्त्वाद्यभिष्यङ्गम् ब्राह्मणत्वादिकमधिकारविशेषप्रयोजकं भिन्नं भिन्नम् । प्रायः स्थूलदेहानुसारेणैव सूक्ष्मे संस्काराः प्रादुर्भवन्ति । अत एव पञ्चमहाभूतारम्यत्वेन समानेष्वपि मनुष्यपशुपक्ष्यादिस्थूलदेहेषु प्रविष्टानां साभासानां सूक्ष्मदेहानां स्थूलानुरूप्या एव संस्कारा दृश्यन्ते नतु विपरीताः । एवं प्रायो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणत्वादिब्याप्यजातिमतां विजातीया एव वासना उपलभ्यन्ते । नहि लोहकारादीनां ब्राह्मणाद्यनुरूप्याः ब्राह्मणादीनां वा लोहकाराद्यनुरूप्या वासनाः उत्सर्गत उद्भवन्ति । तस्मात् जन्मान्तरानुष्ठितकर्मजन्यसंस्कारा एव साभासलिङ्गदेहस्य तत्तत्स्थूलप्राप्तौ नियामकाः । ततश्च मनुष्यदेहारम्भककर्मसंस्कारसत्त्वे एव मनुष्यदेहप्राप्तिः । एवं ब्राह्मणादिदेहारम्भककर्मसंस्कारसत्त्वे एव ब्राह्मणादिदेहप्राप्तिः । तथा पुरुषदेहारम्भककर्मसंस्कारसत्त्वे एव पुरुषदेहप्राप्तिः नान्यथा । अत्र फाचित् वैपरीत्यदर्शनेऽपि न तावन्मात्रेण व्यभिचारः शङ्कनीयः । संस्कारविशेषान्तरस्य ब्राह्मणादिदेहाद्यनुरूप्यकिंचित्-

स च साक्षात्कारो योगाभ्यासादिव काशीमरणादितो-
ऽपि भवतीत्यन्यदेतत् । विस्तरस्तु मोक्षप्रकाशे वक्ष्यते । इति साधा-
रणो धर्मः । अथासाधारणः । धर्म इत्यनुवृत्तौ

संस्कारोद्बोधप्रतिबन्धकत्वेन केपा चिसंस्काराणामनुद्बुद्धत्वेऽपि विपरीतानां
च अन्यदेहानुरूपाणां केपाचित् संस्कारविशेषादेव उद्बुद्धत्वेऽपि औत्सर्गिका-
णां केपाचित् ब्राह्मणादिदेहानुरूपाणां सत्त्वेन व्यभिचारामावात् । नहि
मण्यादिसमवधानदशाया बद्धेर्दाहानुत्पत्त्या उत्सर्गतः बद्धेर्दाहं प्रति कारणता
निरसितुं शक्यते । ब्राह्मणादिस्थूलदेहानुरूपाः औत्सर्गिकाः संस्कारश्च निवृ-
त्तदेहाभिमानिभिर्मन्त्रादिभिः तदनुगृहीतेश्च निर्गेषाः न तु देहाभिमानिभिः ।
स्वाभाविकी प्रवृत्तिश्च जन्मान्तरसंस्कारानुरूपदेहप्राप्त्यनुरूपैव दृश्यते ।
अत एव शास्त्रेण चतुर्णां वर्णानां तदितरेषां च देहप्राप्त्यनुरूप एव अधि-
कारः स्थापितः । एतदेवाभिप्रेत्य

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

इति भगवद्गीतासु अभिहितम् । शास्त्रज्ञानुरूपकर्मकरणे एव अन्तःक-
रमनुद्बुद्ध्या सिद्धिः तत एवच सम्यक् ज्ञानम् । तदप्युक्तं गीतासु,
स्वैस्त्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । इति ।

मागवते च,

स्वैस्त्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । इति ।

अन्यथा आचरणे दोषश्चोक्तो गीतायां परधर्मो भयावह इति ।

एतेन जन्मान्तरसंस्कारेण हीनदेह प्रवेशिताः अनुपासितगुरुवः पण्डितमण्याः
समुद्भवैव शास्त्रार्थं परिकल्प्य शास्त्रोक्ताधिकारमर्पादां च परित्यज्य आच-
रन्तः प्रत्यरपन्ति इति सूचितम् । तस्मात्संहितेषुभिः शास्त्रोक्तमर्पादां
अवश्यं पालनीया । तत्र च त्रैवर्णिकैरेव वेशादिभ्य आत्मा श्रोतव्यः अन्यैस्तु
पुराणादिभ्य एतेति मिदम् । पुराणादिभ्रमणेन सच्चिदानन्दस्थे आत्मनि
देशादिभ्यो विविक्तत्वेन परेशं ज्ञाते देहादिषु च तत्रैव काव्यमन्त्रेण ज्ञातेषु

भविष्यपुराणे,

स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ।

पर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् ॥

जन्मान्तरसंस्कारविशेषवशात् हीनदेहं प्रविष्टोऽपि जन्मान्तरसंस्कारविशेषा-
देव गुर्वादिवाक्येषु विश्वासाद्विषयमात्रे विरक्तः स्वाधिकारानुरूपमेव कर्मा-
चरन् गुरुक्तमार्गेण भगवतो नामस्मरणादिषु रतः तत्प्रभावेण शमादिसा-
धनसम्पन्नः भगवत्कृपया मननेन आत्मानं देहादिभ्यो विविष्य त्यक्तदे-
हाद्यभिमानः अज्ञाननिरासं कथमपि कर्तुमसमर्थः जन्ममरणप्रवाहलक्षणात्
संसारात् मुमुक्षुः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमन्वेषयन् भगवदनुग्रहेण उपलभते ।
ततश्च गुरुरपि लक्षणैस्तं मुमुक्षुं ज्ञात्वा महावाक्यमुपादिश्य कृतार्थं करोति ।
तीव्रतरमुमुक्षोत्पत्तौ निवृत्तस्थूलसूक्ष्माभिमानस्य प्राज्ञस्य ज्ञानोपदेशे च न स्थू-
लधर्माणां ब्राह्मणत्वादीनां प्रयोजकता । धर्मितादात्म्ये निवृत्ते तद्धर्माणां तत्र
प्रतिभासासंभवात् । अज्ञानसत्त्वेऽपि न तत्र स्थूलादिधर्मसंभवः । कार्यधर्माणां
कारणे असत्त्वात् । कारणे कार्यस्य अनुत्पादात् । केवलं कर्तुः कल्पनया
कारणे कार्यभानात् । एतदेवाभिप्रेत्य

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति गीतासु उक्तम् । अत्र स्त्रीत्वशूद्रत्वादिकं न विशेषणं किं तु
काकवत्त्वादिकमिवोपलक्षणम् । अत एव भगवत्पूसादात् विभीषणसुग्रीवा-
दीनां विदुरादीनां च ज्ञानं पुराणादिषु श्रूयते । शंकरभगवत्पादैरपि त्रैवर्गि-
कानामेव ज्ञानाधिकार इत्युक्त्वा येषां तु विदुरादीनां भगवत्पूसादात् ज्ञानं
जातमिति श्रूयते न तेषां ज्ञानं वार्यते मर्यादाया औत्सर्गिकत्वात् इत्युक्तम् ।
तस्याप्युक्त एव अभिप्रायो बोध्यः । पापयोनीनां स्त्रीशूद्रादीनां मलिनसं-
स्कारवत्त्वेन देहाभिमाननिवृत्तिः प्रायो दुष्करा द्विजानां तु संस्कारादिमतां
सा सुलभा इत्यभिप्रायेण शास्त्रकारेण मर्यादा कृता । जन्मान्तरे च ब्राह्म-

वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ।
वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते ॥
वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ।
यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते ।
स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ॥
वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते ।
स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्ज्याद्या मेखला यथा ॥
यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते ।
यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥
निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते ।
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥

वर्णत्वं ब्राह्मणत्वादि । एकपदं मात्रार्थकम् । तथाच ब्राह्म-
णत्वादिकमात्रमुद्दिश्य यो धर्मो विधीयते स वर्णधर्मः । यथा-
ऽष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयितेसत्राष्टवर्षं ब्राह्मणवर्णमात्रमुद्दिश्योपनय-

णादिदेह प्राप्य संपन्नकतिपयसाधन पूर्णतामप्राप्यैव सदृष्टवशात् मध्ये एव
मृतः ज्ञानार्थी केनचित्प्रापेन हीनदेहं प्रविष्टोऽपि पूर्वसंस्कारवशात् ज्ञानमार्गो
एव प्रवर्त्तते । तस्यैव च पूर्वोक्तप्रकारेण साधनचतुष्टयसंपत्तौ भगवत्प्रसादात्
ब्रह्मनिष्ठगुरुलाभेन कृतार्थता भवति । नत्वेतावता दृढदेहाभिमानानाम्
आत्मानमधिकारिणं मन्यमानानां त्यक्तमर्यादानामधिकार इति भूमितव्यम् ।
भगवदवतारभूतानां केपाचित् ब्रह्मनिष्ठसाधूनां हीनदेहधारणं तु भगवत्प्राप्तौ
अनन्यभक्तिरेव प्रधानं साधनं नत्वन्यदपि किञ्चित् तस्मात्सर्वैरेव भगवतो-
ऽनन्यभक्तिरेव कर्त्तव्या इति सूचयितुम् । अत एव

भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परतप ॥

इति भगवद्गीतासु उक्तम् । एवंच न कश्चिद्विरोध इति दिक् ।

नम् । यस्त्वाश्रमं समाश्रितेसत्राधिकारपदं धर्मपरम् ।

हारीतेन तु आश्रमधर्माणां चातुर्विध्यमुक्तम् । यथा,

अथाश्रमाणां पृथग्धर्मो विशेषधर्मः समानधर्मः कृत्स्न-
धर्मश्चेति । पृथगाश्रमानुष्ठानात् पृथग्धर्मो, यथा चतुर्व-
र्णाश्रमधर्मः । स्वाश्रमविशेषानुष्ठानाद्विशेषधर्मो, यथा
नैष्ठिकयायावरानुज्ञायिकचातुराश्रम्यासिद्धानाम् । सर्वेषां यस्त-
मानो धर्मः स समानधर्मः । नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति । स्वोक्तं
पृथग्धर्मादिपदं स्वयमेव व्याचष्टे, पृथगाश्रमानुष्ठानादिसादि ।
पृथगाश्रममेकैकाश्रममनुष्ठानात्पृथग्धर्मः, यथा समिदाधानपुत्रो-
त्पादनादिः । स्वाश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु विशेषोऽवान्तरभेदः । नै-
ष्ठिको यावज्जीवं ब्रह्मचारी । इदमुपकुर्वाणब्रह्मचारिणोऽप्यु-
पलक्षणम् । तत्र नैष्ठिकधर्म आमरणं गुरुकुलवासादिः । उपकु-
र्वाणधर्मस्तु गुरुदक्षिणादानपूर्वकस्नानादिः । यायावरो वृत्त्य-
र्थाध्यापनादिशून्यो गृहस्थविशेषः । इदं च वृत्त्यर्थाध्यापनादि-
शुक्तशालीनारूपगृहस्थविशेषस्याप्युपलक्षणम् । तत्र यायावरधर्मः
शिलोज्जादिः । शालीनधर्मो वृत्त्यर्थयाजनादिः । अनुज्ञायिको वान-
प्रस्थविशेषः । चातुराश्रम्यासिद्धोऽयमिति विशेषः । समानधर्मो-
ऽहिंसादिः । नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति । निष्ठा संसारसमाप्तिः तत्प्र-
योजकः, विविदिपोः प्रसवायपरिहाराय नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं
कृत्स्नधर्म इत्यर्थः । कचिद् द्वैविध्यं, यथा

कालिकापुराणे,

{ शृष्टापूर्त्तौ स्मृती धर्मो श्रुती तौ शिष्टमंतौ ।

मतिष्ठाद्यं तयोः पूर्तमिष्टं यज्ञादिभक्षणम् ॥

{ भुक्तिमुक्तिपदं पूर्तमिष्टं भोगार्थसापनम् ।

• स्मृतौ स्मृत्या बोधितौ । श्रुतौ श्रुत्या बोधितौ । शिष्टमंतौ

४६ वीरामित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

कुसीदं वृद्धयर्थं धनप्रयोगः । शुश्रूषया जीवनासंभवे आह

याज्ञवल्क्यः,

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जावेत् द्विजातिहितमाचरन् ॥

अत्र अजीवन्निति छेदः । तत्र विशेषमाह

मनुः,

विमसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्तते ।

यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥

विशिष्टमुत्कृष्टं, धर्मवृत्त्युभयहेतुत्वात् । निष्फलं विशिष्टफ-

लाजनकं, वृत्तिमात्रहेतुत्वात् ।

विष्णुपुराणे,

दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत् च ।

मन्त्रमाह,

याज्ञवल्क्यः,

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाश्च हापयेत् ।

ऋसिंहपुराणे,

अपाचितप्रदाता स्यात् कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयान्निसं ऋसिंहस्य च पूजनम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

महाभारते,

ब्राह्मणसन्नियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावमभवेर्गुणैः ॥

शमो दमस्तपः शौचं शान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्ति फलं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

शौर्ष तेजो धृतिर्दास्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

४८ धीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत् ॥

मनुरपि,

वेदोदितं स्वकं कर्म निसं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

कूर्मपुराणे,

यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।

अत्र मनुवैधायनवचनैकवाक्यतया कर्मपदं निसकर्मपरम् ।

चतुर्षु युगेषु यथायथं प्राधान्येनानुष्ठातुं सुशकान् धर्मानाहतुः,

मनुपराशरौ,

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि । तथाचोक्तं

स्कान्दे,

वेदोक्तेन प्रकारेण तथा चान्द्रायणादिभिः ।

धारीरक्षोपणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ॥ इति ।

परं युगान्तरापेक्षया मनुष्यसामर्थ्याधिक्यात्सुशकतया अन्यधर्मापेक्षया मचुरतरम् । तत्र सामर्थ्याधिक्यमाह

स एव,

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां माममाश्रिताः ।

द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ इति ।

ज्ञानमात्मज्ञानम् । अत्रापि पूर्वोक्तार्थकं परपदमनुष्यते ।

एवमग्रेऽपि ।

पृहस्पतिरापे,

तपो धर्मः कृतयुगे दानं त्रतायुगे स्थितम् ।

द्वापरे चाध्वरः शोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः ॥

एवंच पूर्ववाक्ये दानपदं दयादमयोरप्युपलसकम् ।

पाराशरः,

कृते तु मानवा धर्मास्त्रितायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥

अत्र अन्ये कृतयुगे धर्मा इत्यनेन तत्तद्युगीयपुरुषसामर्थ्या-
नुरूपानुष्ठानका विभिन्ना एव धर्मा इत्युक्तम् । तेषु च कलियुग-
पुरुषीयसामर्थ्यानुरूपानुष्ठानधर्मकाणां प्राचुर्येण मन्वादिस्मृत-
सविपाद्यत्वं कृते तु मानवा धर्मा इत्यादिना सूचयन्
तद्धर्मनिज्ञासूनां स्वधर्मगोचरप्रवृत्त्यर्थं कलौ पाराशराः स्मृता
इत्यनेन स्वग्रन्थस्य प्राचुर्येण तद्धर्ममतिपादकत्वरूपमुत्कर्षं ज्ञाप-
यति । न तु मन्वादिस्मृतीनां परस्परविरोधे युगभेदेन बलवत्त्वम् ।
स्मृत्यन्तरविरोधे श्रौतस्य मनुस्मृतिबलीयस्त्वस्य स्मृत्यन्तराणां
च परस्परविरोध विकल्पस्याबाधेनैवोपपत्तौ बाधकल्पनाया
अन्याप्यत्वात् ।

तथा,

समेदेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेव ।

द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥

अत्र युगान्तरे पतितार्थिष्ठितदेशादिससर्गो निषिध्यते, कलौ
तु पातकिसंसर्गमात्रम् ।

तथा,

कृते संभाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन तु ।

द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥

अत्र कृतादौ युगत्रये ब्रह्मवधादिकर्मकर्तृसंभाषणमात्रा-
दिभ्य एव पातिसं, कलौ तु ब्रह्मवधादिरूपेण ब्रह्मवधादिकर्तृ-

याजनपौनादिगुरुसंसर्गरूपेणैव कर्मणा पातितं न तु कृतयुगा-
दिष्विव ब्रह्मवधादिकर्मकारिसंभाषणमात्रादिभ्य इत्यर्थः । ननु
संसर्गदोषः पापेष्विवतिवक्ष्यमाणकालिवर्ज्याभिधायकवाक्येन कलौ
संसर्गदोषस्य व्युदासात्कर्मणेतनेन कथं ब्रह्मवधादिकर्तृयाजन-
पौनादिगुरुसंसर्गोऽपि लभ्यते इति चेत् । सत्यम् । संसर्गदोषः
पापेष्विवति चाक्यस्य कृते संभाषणादेवेत्यनेन सजेदंशं कृतयुगे इत्य-
नेन च पराशरवाक्येनैकवाक्यतया संभाषणमात्रादिरूपसंसर्ग-
दोषस्यैकदेशवासादिरूपसंसर्गस्य च दोषत्वाभावलाभात्प्रकृत-
वाक्ये कर्मणेतनेनास्मदाभिमतसंसर्गस्यापि लाभे बाधकाभावात् ।
तयोर्वाक्ययोरेकवाक्यत्वाभावे च विधिद्वयकल्पनागौरवप्रस-
ङ्गात् । अपिच, संसर्गदोषः पापेष्विवति चाक्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे
पातकिनमुपक्रम्य

एतैः सह समायोगं यः करोति दिनेदिने ।

तुल्यतां याति विमेन्द्र कलौ संवत्सरे गते ॥

इति स्कन्दपुराणवाक्यं कर्त्तारं तु कलौ सजेदिति परा-
शरवाक्यं च कलौ कर्तृसंसर्गस्य दोषत्वाभिधायकं विरुध्येत ।

विष्णुपुराणे,

यत्कृते दशाभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् ।

द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥

तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ।

भाम्प्रोति पुरुषस्तेन कलिः साधुरिहोच्यते ॥

तपःप्रभृतीनां यत्फलं दशाभिर्वर्षैः पुरुषः भाम्प्रोति तत्फलं
त्रेतायां हायनेन भाम्प्रोतीत्यन्वयः । एवमग्रेऽपि ।

मनुः,

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।

नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रति वर्त्तते ॥

इतरेष्वगमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥

दृपो हि भगवान् धर्म इत्यागमे धर्मस्य दृपत्वेन निरूपणात् तपः परं कृतयुगे इत्यादिपूर्वोदाहृतमनुवाक्योक्ताः तपो-
ज्ञानयज्ञदानरूपाश्चत्वारोऽत्र पादत्वेन निरूपिताः । सकलः सर्वा-
ङ्गसंपन्नः । सकलधर्मेषु श्रेष्ठत्वप्रतिपादनाय सत्यस्य पृथग्रह-
णम् । अधर्मेण शास्त्रातिक्रमेण । आगमो धनविद्यादेरुत्पत्तिः ।
इतरेषु सत्ययुगादन्येषु । आगमात् अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात् ।
तस्यैवागमस्य प्रक्रान्तत्वात् । धर्मस्तद्धनादिसाध्यो धर्मः यथाक्रमं
प्रतियुगं पादशः पादपादम् अवरोपितो हीनः कृतः । तथा
न्यायागतधनाद्यर्जितोऽपि यो धर्मः सोऽपि चौर्यासत्यच्छाभिः
प्रतियुगं पादशः हसति । पूर्वार्धे कारणापकर्षाद्धर्मापकर्षः, उत्त-
रार्धेऽसत्यपि कारणापकर्षे मकृष्टधर्मप्रतिबन्धकवशाद्धर्मापकर्षे
उक्त इति भेदः । अत्र चौरिकानृतमायानां प्रतियुगं समुच्चये-
नान्वयो न तु यथासंख्यम् । इदानीं तत्समुच्चयदर्शनात् । अत्र
तपःप्रभृतीनां धर्मपादानां मध्ये त्रेतादौ क्रमेणैकैकः पादः सर्वा-
त्मना नश्यतीति नार्थः । इदानीमपि तेषां क्वचिदर्शनात् । किं
तु सर्वेषामेव धर्मपादानामेकैकस्य पादस्य प्रतियुगं क्रमेण तुर्ध-
स्तुयोऽंशो नश्यतीत्यर्थः । तदुक्तं

भागवते,

कृते भवर्त्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः ।

सस्यं दया तपा दानमिति पादा विभोर्नृप ॥

तज्जनैस्तत्कालोनैर्जनैः ।

त्रेतायां धर्मपादानां तुयोऽंशो हीयते जनैः ।

अधर्मपादैरनृताहंसाऽसंतोषविग्रहैः ॥

तपःससदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे ।

हिंसाऽतुष्टयनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥

कलौ तु धर्महेतूनां तुर्योऽशो ऽधर्महेतुभिः ।

एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति ॥ इति ।

शृहस्पतिः,

कृते ऽभूत्सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः ।

पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥

धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्वौ पादौ द्वापरे स्थितौ ।

तिष्ये ऽधर्मस्त्रिपादस्तु धर्मः पादेन संस्थितः ॥

अत्र सर्वेषां धर्माणां चतुर्था विभक्तानामकैकांशरूपपादाप-
गमात् त्रिपदत्वादिकमवगन्तव्यम् ।

स्मृतिचन्द्रिकायामादिपुराणैः,

यस्तु कर्त्तव्युगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पापप्रसक्ताश्च यतः कलौ नार्यो नरास्तथा ॥

न विद्वत्ता न शुद्धोऽर्थो न शुद्धिर्मनसः कलौ ।

यतोऽतः ससमेवैकं नराणामुपकारकम् ॥

पराशरः,

युगेयुगे च ये धर्मास्तत्रतत्र च ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥

अयं च निन्दानिषेधोऽसमर्थविषयः । अत एवाह युगरूपा
हि ते द्विजा इति । इति धर्मस्वरूपविभागः ।

अथ धर्महेतुनिरूपणम् ।

स द्विविधः । आरादुपकारकसन्निपत्सोपकारकभेदात् । आयो-
यया भयाजादिः । द्वितीयः द्रव्यदेवतादेशकालकर्त्रादिः तत्संस्का-

रक्ष । द्रव्यं व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिवाक्ये विहितम् । देवता यदा-
ग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादावग्न्यादिः । कालाद्याहतुः

शङ्खलिखितौ,

तत्र धर्मलक्षणानि देशः काल उपायो द्रव्यं श्रद्धा पात्रं
साग इति । समस्तेषु धर्मोदयः साधारणोऽन्यथा विपरीतः । श्रद्धा-
पात्रमंपन्नो धर्मः कालापेक्षः । श्रद्धाद्रव्योत्पत्तिरिति कालस्तन्मूलो
देश इति । अस्यार्थः । धर्मलक्षणानि धर्मनिमित्तानि । देशो
श्रद्धावर्त्तादिः । कालः संक्रान्त्यादिः । उपाय इतिकर्तव्यता ।
द्रव्यं गवादि । श्रद्धा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । पात्रं विद्यातपोवृत्त-
संपन्नम् । सागः स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकः परस्वत्वोत्पत्तिफलको
व्यापारविशेषः । समस्तेषु सत्सु धर्मोदयः विशिष्टदानधर्मफलो-
दयः । उपलक्षणमिदम् । अन्येष्वपि सर्वाङ्गसंपन्नेष्वेव यागादि-
षु विशिष्टफलोदय इत्याह, साधारण इति । सर्वधर्मसाधारणोऽयं
न्याय इत्यर्थः । अपरार्कं तु साधारण इत्यस्यानन्तरं न्याय इत्यपि
पाठो दृश्यते ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

देशे कालउपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ इति ।

अन्योक्तदेशाद्यभावे विपरीतः तादृशधर्मफलाजनकः ।
विशेषविहितदेशादिक विनाऽपि श्रद्धापात्रविशेषसंपत्तिमात्रेण
पूर्वोक्ताव न्यूनां धर्मसिद्धिमाह, श्रद्धापात्रसंपन्नो धर्मः कालापेक्ष
इति । श्रद्धापात्राभ्यामेव पूर्वोक्तकालातिरिक्तानिपिद्धकालसा-
पेक्षाभ्यां धर्मः संपद्यते इति वाक्यार्थः । कालमेवाह, श्रद्धाद्रव्यो-
त्पत्तिरिति काल इति । यस्मिन्नेव काले श्रद्धा द्रव्यं च स एव
कालोऽपेक्षणीय इत्यर्थः । पूर्वभूतकालसंपन्नो यः कश्चनानिपिद्धो

देशो धर्मस्य कारणमित्याह, तन्मूलो देश इति । स प्रायुक्तः
कालो मूलं धर्मजनने सहकारी यस्येत्यर्थः । श्रद्धापात्रद्रव्यसंप-
त्तिरप्रतिपिद्धौ देशकालौ धर्मसंपत्तिरिति समुदायार्थः । तत्र देशो

मार्कण्डेयपुराणे,

भगवन्कथितस्त्वेष जम्बूद्वीपः समासतः ।
यदेतद्भवता प्रोक्तं कर्म नान्यत्र पुण्यदम् ॥ ।
पापदं वा महाभाग वर्जयित्वा तु भारतम् ।
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते ॥
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ।
योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥
पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।
दक्षिणे मलयो यस्य हिमवानुत्तरे तथा ॥
तदेतद्भारतं वर्षं सर्ववीजं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मत्वममरेशत्वं देवत्वमपि दुर्लभम् ॥
मृगपशोपधिवरा योनीस्तद्भद्रतोऽश्नुते ।
स्यावराणां च सर्वेषामतो ब्रह्मन् शुभाद्युभे ॥
प्रयान्ति कर्मभूर्ब्रह्मन्नान्यलोकेषु विद्यते ।
स्वर्गापवर्गमाप्तिश्च पुण्यं पापं च वै तथा ॥
देवानामपि विमर्षे सदैवैप मनोरथः ।
अपि मानुष्यमाप्स्यामो देवत्वात्प्रच्युताः सितौ ॥
मनुष्यः कुरुते तच्च यत्र शक्यं सुरासुरैः ॥ ॥

विष्णुपुराणे,

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः ॥ ॥

तथा,

अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरापि सत्तम ।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ।

गायन्ति देवाः किल गीतकानि
घन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥
कर्माण्यसकल्पिततत्फलानि
सत्यस्य विष्णोः परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते
तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥ ।

भविष्यपुराणे,

ब्रह्मावर्तः परो देश ऋषिदेशस्त्वनन्तरः ।

मध्यदेशस्ततो न्यून आर्यावर्तस्त्वनन्तरः ॥

अनन्तर इत्यत्र नञ् ईपदर्थे, अनुदरा कन्थेतिवत् । अन्त-
रशब्दो भेदवचनः । भेदश्च वैलक्षण्यम् । तच्च न्यूनतया । उत्त-
रोत्तरं न्यूनदेशस्यैवाभिधानात् । यथा मध्यदेशस्ततो न्यून
इति । तथाचेपन्न्यून इत्यर्थः ।

मनुः,

सरस्वतीद्विपद्मसोर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

अत्र देवपदं स्तुत्यर्थम् । अन्तरं मध्यम् ।

अस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥

परम्परैश्च पारम्पर्यम् । परम्पराक्रमेणानिदं प्रथमतयाऽऽगतः ।
तेनाधुनिकाचारो वारितः । अन्तरालाः संकरजातयः । यद्यपि
 देशान्तरेऽपि सदाचाराः सन्ति, तस्मिन्नपिच देशेऽनुपनीतसह-
 भोजनादयोऽनाचाराः परम्परागता बहवो दृश्यन्ते, तथाऽपि
 सदाचारलक्षणे नैतद्वाक्यस्य तात्पर्यं किं तु तद्देशप्रशंसामात्रे
 इति नान्यदेशाचारस्याप्रामाण्यमिति मेधातिथिः ।

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादमन्तरः ॥

॥ एतद्देशमसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वंस्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्बनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावृत्तं प्रचक्षते ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥

एतान् द्विजातयो द्वेशान् संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिस्तस्मिन्वा निवसेद् दृष्टिकर्षितः ॥

मत्स्या विराट्देशः । पञ्चालाः कान्यकुब्जादिदेशः । शूर-
 सेनकाः मथुरादिदेशः । अनन्तर ईपत् न्यूनः । अग्रजन्मनो
 ब्राह्मणस्य । एतद्देशमसूतस्येति वचनं देशप्रशंसापरं तत्प्रकर-
 णपाठात्, न तु तद्देशमसूतेभ्य एव धर्मशिक्षणनियमार्थम् ।
 विनशनं सरस्वत्यन्तर्धानदेशः कुरुक्षेत्रदेशे प्रसिद्धः । यज्ञियो
 यज्ञार्हः । म्लेच्छदेशो यज्ञाद्यनर्हः । दृष्टिर्जाविका तथा कर्षितः
 पीडितः, दृष्ट्वा जीवनाभाववानिसर्थः ।

वसिष्ठः,

धर्म आर्यावर्त्ते प्रागदर्शनात्मसङ्कालकावनादुदक् पारिया-
त्रादक्षिणेन हिमवत उत्तरेण विन्ध्यस्य धर्मा ये चाचारास्ते सर्वे
प्रसेनव्या न हान्ये प्रतिलोमकक्षधर्माणः एतमार्यावर्त्तमित्थाचक्षते
गङ्गायमुनयोरन्तराऽप्येके यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तावद्
ब्रह्मवर्चसम् । अथापि भाल्लविनो निदाने गाथामुदाहरन्ति ।
पश्चात्सिन्धुर्वितरणी सूर्यस्योदयनी पुनः । यावद्वा कृष्णमृगो
विचरति तावद् ब्रह्मवर्चसमिति । अस्मिस्तु अदर्शनादयः शब्दाः
पश्चात्सिन्धुरित्वाद्युदाहृतश्रुत्युक्ततत्तद्देशपराः नहान्ये । यतस्ते
धर्मा प्रतिलोमकक्षधर्माणो विपरीताः अस्फुटस्वभावाः । कक्षश-
ब्दने घनतृणावृतदेशवचनेनास्फुटता लक्ष्यते । पुनरार्यावर्त्तानु-
वादोऽनर्थनशाप्रदर्शनार्थः, आर्यास्त्रयो वर्णा आवर्त्तन्ते यस्मि-
न्निति । ततश्चार्यैरत्रैव वस्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्याय-
सपत्तिः । भाल्लविनः छन्दोगाः । निदान छन्दोगसूत्रम् । सिन्धुः
प्रसिद्धः । वितरणी जनकपर्वतसमीपे मालवदेशे परशुरामेण
धनुष्कोट्या कुण्डं भित्त्वा निर्मितेति जनप्रसिद्धा ।

आदिपुराणे,

कृष्णमारैर्यवैर्दभैश्चातुर्वर्ण्याश्रमैस्तथा ।

समृद्धौ धर्मदेशस्तमाश्रयेरन्विपश्चितः ॥

शङ्खलिखितौ,

देश आर्यो गुणवान् प्रागस्तादर्वागुदयाद्यावदुच्चा गिरयो
यावत्पुण्याः सरितः प्राक्सिद्धत्वादेशः सनातनः पुण्यः । कृष्ण-
मृगो वा यावद्विचरति तावदाचारः स्यात् प्राक् सिन्धुमौवीराह-
क्षिणेन हिमवतः पश्चात् काम्पिल्या उदक् पारियात्रादनवद्यं
ब्रह्मवर्चसं सर्वेषामतोऽन्यदेशजातिकुलधर्माणामन्वया इति ।

६८ वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

अनवद्यमविकलम् । धर्माणामेतद्देशधर्माणाम् । अन्वयाः सन्तानाः,
प्रसेतव्या इति शेषः ।

पैठीनासिः,

आहिमवत आच कुमार्याः सिन्धुर्वैतरणी नदी सूर्यस्योदयनं
पुरः यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तत्र धर्मश्चतुष्पादो भवतीति ।

विष्णुः,

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यत्र देशे न विद्यते ।

तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्त्तमतः परम् ॥

अन्ये तत्तत्कर्मणि पुण्यदेशास्तत्तत्प्रकाशे निरूपणीयाः ।

अथ निषिद्धदेशाः ।

षौधायनः,

आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथः ।

उपावृत्तिसिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयोनयः ॥

अर्वाङ्गि कारस्करान्पाण्ड्यान् पुण्ड्रान्सौवीरान्वङ्गकलिङ्गमा-
सूनानिति च गत्वा पुनःस्तोमेन यजेत सर्वपृष्ठया वा । अथाप्सु-
दाहरन्ति ।

पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान्प्रपद्यते ।

ऋषयो निष्कृतिं तस्य माहुर्वैश्वानरं हविः ॥

आनर्त्तका द्वारका यस्मिन् देशे । अङ्गक्षम्पाप्रदेशः । अयं
च निषेधस्तोर्धयात्रां विना ।

तदुक्तं,

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन्पुनः संस्कारमर्हति ॥

आदिपुराणे,

आर्यावर्त्तममुत्पन्नो द्विजो वा यदि याऽद्विजः ।
 कर्मदां मिन्धुपारं च करतोषां न लङ्घयेत् ॥
 आर्यावर्त्तमतिक्रम्य विना तीर्थक्रियां द्विजः ।
 आर्शां चैव तथा पित्रोरैन्दवेन विशुद्धयति ॥
 कर्म घतीति व्युत्पत्त्या कर्मदा कर्मनाशा । मगधे विशेषमाह,
 कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनःपुनः ।
 प्यवनस्याश्रमः पुण्यः पुण्यं राजगृहं वनम् ॥
 कीकटो मगधदेशः ।

षायुपुराणे,

त्रिंशद्भोर्विर्जयेदेशं सर्वं द्वादशयोजनम् ।
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कीकटान् ॥
 देशस्यैशद्भो नाम श्राद्धकर्मणि गर्हितः ।

आदिपुराणे,

काशिकोमलसौराष्ट्रदेशाः कर्णाटकच्छताः ।
 कावेरीकोल्हणोद्भूतास्ते देशा निन्दिता भृशम् ॥
 कोल्हणः । इयम्बरुगिरिमध्यदेशः कोल्हण इति मण्डितः ।
 पश्चनद्यो बहन्त्येता यत्र निःशून्य पर्वतात् ।
 आगटा नाम ते देशा न नेप्थार्योऽन्वहं यमेत् ॥
 पश्चनद्यस्तु शनद्रुविपाशैरावतीचन्द्रभागावितस्ताम्रपाः ।
 नर्मदासिन्धुकीशीनां पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।
 गत्या नरकमाप्नोति तीर्थकाम्नाभिक्तं यमेत् ॥
 पारं मध्यभागात्परभागः । पद्मस्य पुष्करस्य ।
 अद्भुतकल्पिद्भ्रान्धमद्रमाल्यविकाम्नया ।
 नर्मदादक्षिणे यद्य सिन्धोरुधर एवच ॥

६० वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

पौण्ड्रश्चैव सुराष्ट्रश्च वैन्ध्यमागधकाः खशाः ।

न विवाहं तथा श्राद्धं यज्ञं तेषु समाचरेत् ॥

पापदेशाश्च ये केचिद्ब्याधैरध्युपिता जनैः ।

गत्वा देशानपुण्यांस्तु कृच्छ्रं पापं समश्नुते ॥

कृष्णसारादिरहितदेशाभिप्रायमिदमिति स्मृतिचन्द्रिका-
कारः ।

व्यासः,

देशान् शूद्रजनाक्रान्तानधार्मिकजनावृतान् ।

म्लेच्छावृतान्प्रयत्नेन वर्जयेद्धार्मिको द्विजः ॥

श्रुतिरपि,

तस्मान्न जनमियान्नान्तमियादिति । जनमन्त्यजनम् ।

क चित्प्रतिप्रसवः स्कान्दे,

अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पर्वतांश्च खशांस्तथा ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान्पारदानन्ध्रमालवान् ॥

विवाहने द्विजो नित्यमनापदि विवर्जयेत् ।

एतानप्यापदि गृही संश्रयेद्भूतिकर्षितः ॥

पितामहः,

शूद्रराज्येऽपि निवसेद्यत्र मध्ये तु जाह्नवी ।

सोऽपि पुण्यतमो देशोऽनार्यैरपि समाश्रितः ॥

कुरुक्षेत्रनिवासेन वाराणस्यां च मानवः ।

अर्हिसकः स्नानरतः पापं हित्वा दिवं व्रजेत् ॥

न गङ्गाया विना वासः सर्वक्षत्रक्षयाहते ।

काश्यां तु मरणं श्रेष्ठं विना क्षेत्रं प्रजापतेः ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ।

निवसो न विना पुण्यैर्नराणामिह जायते ॥

सर्वसत्रक्षयो नाम कुरुक्षेत्रम् । कुरुक्षेत्रादन्यत्र गङ्गा विना
न वासः श्रेष्ठः । प्रयागादन्यत्र मरणं काश्यामेव श्रेष्ठम् ।

व्यासः,

ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्ते तथाऽऽश्रमाः ।

पुण्या त्रिपथगा येषां मध्ये याति सरिद्धरा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,

मभासे पुष्करे काश्यां नैमिषेऽमरकण्टके ।

गङ्गायां सरयुतीरे निवसेद्धार्मिको जनः ॥

कालादयो धर्महेतवस्तत्प्रकाशे निरूपयिष्यन्ते । इति

निमित्तनिरूपणम् ।

अथ फलम् ।

तत्र श्रुतिः,

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति

धर्मेण पापमपनुदाति धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वद-
न्तीति ।

मनुः,

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्त्तिमवाप्नोति मेस चानुत्तमं सुखम् ॥

अनुत्तमं सुखमिति तत्तत्फलोपलक्षणम् ।

गौतमः,

वर्णाश्राश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः मेस कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण

विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तचित्तमुत्सर्गमेधसो जन्म प्रतिप-
द्यन्ते, विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति ।

वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । ते
स्वधर्मनिष्ठा वर्णाश्रमोभयप्रयुक्तधर्मानुतिष्ठन्तः मेस मृत्वा

लोकान्तरं गत्वा तत्तत्कर्मफलमनुभूयानन्तरं शेषेण भुक्त्वावशिष्टेन पुण्यकर्मणा प्राप्तविंशतिष्टदेशादिका भूत्वा जन्मं प्रतिपद्यन्ते । अत्र विशिष्टशब्दः सर्वदेशादिभिः संबध्यते । तत्र देश आर्यावर्त्तादिः । जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । कुलमध्ययनादिसंपन्नम् । रूपं कान्तिमत् । आयु रोगरहितं शतवर्षादि । श्रुतं वेदवेदाङ्गादिवेदनम् । वृत्तमनुपाधिचरित्रम् । वित्तं धर्माजितं धर्मोपयोगि च । मेधा ग्रन्थार्थयोर्ग्रहणशक्तिः । अत्र मेधाशब्दे सकारान्तत्वमार्पम् । सुमेघसो दुर्मेघस इत्यादौ तद्दर्शनात् । कल्पतरुस्तु सकारान्तं शब्दान्तरं वीर्यवाचीति व्याख्यातवान् । विष्वञ्चः सर्वतांगामिनः यथेष्टचेष्टा इति यावत् । अनेन निषिद्धकारिण उक्ताः । विपरीता वर्णाश्रमधर्मस्यागिनः । अनेन विहिताकारिण उक्ताः । नश्यन्ति नरकादौ पापफलमनुभूय भुक्त्वावशिष्टेन पापकर्माणि विरुद्धदेशादौ जन्मं प्रतिपद्य पापरता भवन्तीत्यर्थः ।

आपस्तम्बः,

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखं ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जाति वर्णं रूपं बलं मेधां भङ्गां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रपद्यते । तच्चक्रवद्भयोल्लोकयोः सुखे एव वर्त्तते यथौपाधिबनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम्, एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता । स्तेनोऽभिषक्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिन् लोकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चण्डालो ब्राह्मणः, पौलकसो राजन्यो, वैणवो वैश्य इति । अस्यार्थः । परं श्रेष्ठम् । अपरिमितं चिरकालानुवृत्तिः । परिवृत्तिः पुनरावृत्तिः । कर्मफलशेषेण कर्मफलसाधनशेषेणाति कल्पतरुः । कर्मफलपूर्वं तच्छेषेणाति रत्नाकरादयः । जात्यादि व्याख्यातम् । तत्स्वधर्मा-

नुष्ठानम् । उभयोर्लोकयोरिहामुष्मिश्च । ओषधीनां व्रीह्यादीनाम् ।
वनस्पतीनां वृक्षाणां, वनस्पतिवृक्षमात्र इति कोशात् । बीजस्य
क्षेत्रकर्मविशेषे क्षेत्रस्य कर्षणादिना संस्कारविशेषे सति फलपरि-
वृद्धिः, एवं स्वधर्मानुष्ठातुरपि । एतेनोक्तन्यायेन दोषफलपरिवृद्धिः
दुष्कर्मफलपरिवृद्धिः । अत्रोदाहरणं स्तेन इत्यादि । स्तेनो ब्राह्मण-
सुवर्णापहर्ता । अभिशस्तो महापातकान्तरवान् । स्मृत्यन्तरे
महापातकिन एव पापभोगानन्तरं चण्डालादिजन्मस्मरणात् ।
पातक्यन्तरस्याप्युपलक्षणमेतत् । परस्मिन् लोकेऽपरिमिते बहुतरे
निरये नरके वृत्ते भोगेन क्षीणे सति ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते ।
राजन्यः पौलकसः हीनजातिविशेषः । वैश्यो वैणवः वंशविदल-
जीवी हीनजातिः । इदमपि हीनजात्यन्तरोपलक्षणम् । अत्र स्वक-
र्मनिष्ठा इति गौतमीये स्वकर्मानुष्ठाने इत्यापस्तम्बीये च दर्शना-
त्स्वस्वाश्रमादिविहितानां नित्यानामेव कर्मणामानुषङ्गिकमका-
म्यमानमपि जात्यादिकं वाचनिकं फलमिदम् । तदुक्तं

भविष्यपुराणे,

निसक्रियां तथा चान्ये ह्यनुपद्मफलां श्रुतिम् । इति ।

न तु काम्यानां, तेषां काम्यमानमात्रफलजनकत्वादिति
कपर्दिभाष्याभिधायः ।

इदं तु प्रतिभाति । गौतमीयापस्तम्बस्मृत्योर्निसकर्मपरत्वे
तेषां निष्फलत्वात्स्वर्गादिफलमनुभूय शेषेण जात्यादि लभते
इति न सद्गच्छतइति ।

अथ अस्तु काम्यमात्रपरत्वं तत्र च स्वर्गादिफलं जात्यादि
च फलान्तरं जन्यतइत्युच्यते, तदा*योगसिद्धयधिकरणविरोधः ।

६४ वीरामित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

अथ जात्यादिविशिष्टस्य स्वर्गादेः फलत्वमस्तु न कोऽपि विरोध इति चेत् न । ज्योतिष्टोमेनेत्यादिवाक्यैः स्वर्गादिमात्रार्थत्वावगमात् । तस्मात् न विशिष्टं फलम् । का तर्हि गौतमापस्तम्बवाक्ययोर्गतिः ।

के चिदाहुः ज्योतिष्टोमादिजन्ये स्वर्गफले भुक्ते सति ततः श्लेषेण तेभ्योऽवशिष्टेन धिन्नेन जात्यादिफलकेन कर्मान्तरेण गौतमादिवचनसिद्धतत्फलभोगावसानकालरूपसहकारिसम्पन्नेन जात्यादि जन्यतइति ।

वस्तुतस्तु स्वर्गादिजनकर्मश्लेषेणैवाकामितमपि जात्यादि जन्यते वचनप्रामाण्यात् । परं तु न तज्जात्यादिप्रयुक्तम् । अत एव न योगसिद्धयधिकरणविरोधः । यत्र हि परस्परपरिहारेणानेकमनुष्ठाननिमित्तं यथा पशुपुत्रादि स एव योगसिद्धिविषयः । निसकाम्यप्रयोगयोस्तु न परराहित्यं निसप्रयोगस्य ततश्चाविरोधः । एवं खादिरतादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

मनुः,

धर्मं शनैः सञ्चिनुयाद्ब्रह्ममीकमिव पुत्तिकाः ।

परलोकसहार्थार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥

पुत्तिका पिपिलिकाभेदः ।

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥

एकः प्रजापते जन्तुरेक एव विलीयते ।

एकोऽनुसुङ्गे सुकृतमेक एव तु दुष्कृतम् ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।

विमुक्त्वा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः ।

एवंच फलं विनेत्यत्र फलपदेन मुखदुःखाभावतत्साधनान्यतरद्विवक्षितम् । तथाच संध्यावन्दनादावनिष्ठसाधनतदवन्दनादिविरोधिनि तत्त्वेन ज्ञाते इच्छा तथा तदनुष्ठानम् । तेन तत्फलं विना नित्यानामनुष्ठानम् । काम्यानां स्वफलार्थमनुष्ठानम् । नैमित्तिकानां प्रायश्चित्तानां यथाशास्त्रं दोषघातार्थं तत्तत्पापक्षयार्थमनुष्ठानम् । एवं कर्मणां नित्यकाम्यनैमित्तिकानां त्रिविधं करणम् ।

फलमिति मतान्तरप्रतिपादकेनाग्रिमश्लोकेन क्षयं केचिदित्यादिनाऽन्वीयते । केचित्पापक्षयं केचिदकरणजन्यदुरितानुत्पत्तिं नित्यकर्मणां फलं वदन्ति । काम्यनैमित्तिकयोस्तत्तद्विधियोधितफलसत्त्वात् । एतन्मतद्वये च फलत्वेनोक्तयोः पापक्षयदुरितानुत्पादयोः कामनाऽप्यङ्गमिति फलं विनेत्युक्तकल्पात्फलं क्षयं केचिदुपात्तस्येति मतस्य भेदः । नित्यक्रियां नित्यक्रियामतिपादिकाम् । अनुपद्मफलामानुषाङ्गिकफलप्रतिपादिकाम् । यद्वा श्रुतिं श्रयमाणाम् ।

ये तु नित्यकर्मणामार्थवादिकं फलमनङ्गीकृत्य फलश्रुतिं प्रशंसार्थमाहुस्तदाभिप्रायेणान्येऽत्युक्तम् । तथाच मतद्वयेऽप्यार्थवादिकं संध्यावन्दनादेर्ब्रह्मलोकावाप्सादिफलमानुषाङ्गिकमेवेति केषां चिन्मतम् ।

तदिदं पर्यवसितम् । नित्यक्रियायामानुषाङ्गिकमपि फलं नास्तीत्यङ्गीकृत्याफलत्वमेव । फलश्रुतिस्त्वर्थवाद इत्येकं मतम् । पापक्षय एव फलं न त्वानुषाङ्गिकमपीत्यपरम् । दुरितानुत्पाद एव फलं न त्वानुषाङ्गिकमपीत्यपरम् । एतन्मतद्वयान्यतराङ्गीकारेणानुषाङ्गिकमपि फलमङ्गीकृत्य मतद्वयमेवं पञ्च मतानीति ।

कर्मणि च क्वचिद्विध्युद्देशगतं फलं यथा ज्योतिष्टोमादीं स्वर्गादि । क्वचिदार्थवादिकं यथा जातेष्ट्यादीं पूतत्वादि । क्वचि-

त्कल्पं यथा विश्वजिदादौ स्वर्गः । यत्र विध्युद्देशार्थवादयोः
फलश्रवणं तत्र फलार्थवादः प्रशंसार्थः । विध्युद्देशोक्तफलेनैव
निराकाङ्क्षत्वात् । एवमङ्गेष्वपि फलश्रवणमर्थवादः । यथा यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यादौ अपापश्लोकश्रवणादिः । वस्तुनस्तु
अर्थवादस्य स्वार्थे बाधकाभावात्प्राशस्त्यपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गादा-
र्थवादिकमपि कर्मणः फलम् । परं तु तदकाम्यमानमेव जायते
इत्यानुपद्विकमुच्यते । ननु वैधेनैव फलेन निराकाङ्क्षत्वादर्थवाद-
स्य प्राशस्त्यपरत्वमेव स्यात् । सत्यम् । वचनावगतानुपद्विकफला-
न्तरवत्त्वरूपप्राशस्त्यमपहाय न शुष्कं प्राशस्त्यान्तरं कल्पनीयं
गौरवात् । न चानुद्देश्यं कथं फलं स्यादिति वाच्यम् ।

यथेक्षुहेतोरपि सेचितं पय-
सृणानि वल्लीरपिच प्रसिञ्चति ।
तथा नरो धर्मपथेन संचरन्
सुखं च कामांश्च वसूनि चाश्नुते ॥

इति, तद्यथाऽऽम्ने फलार्थे निर्मिते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्म
चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते इति व्यासापस्तम्बवचनात्तदवगतेः ।
निर्मिते आरोपिते । न चैतानि निसमात्रपराणि, सामान्ये बाध-
काभावात् । निसानां फलानुद्देश्यकत्वेन फलोद्देश्यकाम्प्रारोप-
णजलसेकादिदृष्टान्तानामफलत्वप्रसङ्गाच्च । एव

मधुना पयमा चैव स देवांस्तर्पयेद् द्विजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते च योऽन्वहम् ॥

इत्यादियाङ्गवल्क्यादिवचनं फलपरमेव । यत्र त्वन्यानर्थक्यं
तत्र विध्युद्देशगतमपि फलपदमर्थवाद एव । यथा,
यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात्फलम् ।
पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीत्यादि । अथवा ज्योतिष्टो-

माग्निहोत्रादाविव तत्रापि फलतारतम्यम् इति न काऽप्यनुपपत्तिः । यत्र तु विष्णुनामग्रहणद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तनाशये महापातके तारतम्यं कल्पयितुं न शक्यते तत्र विश्वस्ताविश्वस्ताधिकारिभेदेन व्यवस्था कल्पनीयेति प्रायश्चित्तप्रकाशे भक्तिप्रकाशे च विस्तरेण वक्ष्यामः । धर्माधर्मफलोत्पत्तेरावश्यकत्वमाह

मनुः,

सीदन्नपि न धर्मेण मनो ऽधर्मे निवेशयेत् ।

अधार्मिकाणां पापानामाद्यु पश्यन् विपर्ययम् ॥

धर्मेण धनव्ययायासादिनाऽनुष्ठितेन सीदन्नपि धनस्य व्ययितत्वात्तदभावेन दुःखमनुभवन्नपि अधर्मे परस्वहरणादौ । अधार्मिकाणां विहितमकुर्वताम् । पापानां निषिद्धकारिणाम् । विपर्ययं धनादिनाशम् । आश्रिति निन्दातिशयार्थम्, विलम्बेनापि तद्दर्शनात् । यदाह

स एव,

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।

शनैरावर्त्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि ऽन्तति ॥

अत्र साधर्म्यदृष्टान्ते गौर्भूमिः । वैधर्म्यदृष्टान्ते गौः पशुः । यथा भूमिरुत्सृजीजमात्रा न फलति कालाद्यपेक्षते तथा । गोपक्षे यथा गौः सद्यो दुग्धादि प्रयच्छति नैवमधर्मः, किं तु क्रमेणावर्त्तमान इत्यर्थः ।

तथा,

यदि नास्मानि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नष्टेषु ।

नत्वेव तु कृतो ऽधर्मः कर्तुर्गति निष्फलः ॥

अधर्म इति छेदस्तत्प्रकरणपाठात् । न निष्फलः । अकृत-प्रायश्चित्त इति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे,

द्रव्ये गोष्ठेषु भृशेषु सुदृष्टसु तनयेषु च ।

भार्यायां च ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ॥

आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् ।

नैकत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते भयम् ॥

अकृतमायश्चित्त पाप कर्तुः पापभोगप्रतिबन्धके पुण्यविशेषे सति तत्पुत्रादौ फलति । तेषामपि तादृशपुण्यविशेषश्चेत्स्वयमेव नश्यति नष्टेन्धनामिवत् । एव धर्मेऽपि द्रष्टव्यं समानन्यायत्वात् । भवन्ति चात्र वक्तारो निपिद्धाचारोऽप्ययं पितुः पुण्येन वर्धते इति । एवंच यच्छास्त्रफलं प्रयोक्तरीति जैमिनिनोक्तं तदसति अपवादे द्रष्टव्यम् । तस्मात्सर्वात्मना धर्मः सेव्यो नाधर्मः । तदाह

व्यासः,

सुदुर्लभमिदं प्राप्य मानुष्यमिह यो नरः ।

धर्मावमन्ता कामात्मा स भवेत् खलु वञ्चकः ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहस्रनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुंधराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगदारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे परिभाषाप्रकाशे धर्माधर्मनिरूपणम् ।

७० वीरमिश्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

अथ परिभाषा ।

तत्र भविष्यपुराणे,

सम्यक् ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।

निष्कामेन सदा वीर काम्यं कामान्वितेन तु ॥

आचारयुक्तः श्रद्धावान् वेदज्ञोऽध्यात्मवित्तमः ।

कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः ॥

ससाधनं यथाविहितेतिकर्त्तव्यताकम् । अधिकारिणेति यद्धर्मविशिष्टं प्रति यत्कर्म विधीयते तद्धर्मवान् तत्राधिकारी । ते च धर्मा अननुगतास्तत्तच्छास्त्रेभ्योऽवगन्तव्याः । सम्यक् यथासामर्थ्यं प्रथमकल्पादिना कर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः । नित्यं कर्माभिप्रेत्याह, निष्कामेनेति । यद्यपि कामनां विना कर्मानुष्ठानमेव न संभवति, प्रवृत्तिमात्रस्य कामनाऽधीनत्वात् । नित्येऽपि अनिष्टसाधनविरोधिनि अहिकण्टकनाशादाविव कामना संभवत्येव । अत एव मनुनाऽपि कर्ममात्रस्य कामनामूलकतरमुक्तम् । यथा,

यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् । इति ।

तथाऽपि नित्ये फलकामनाया अधिकारनियामरुत्वाभावप्रतिपादनार्थमिदम् । एवंच फलकामनां विनाऽपि अनुष्ठितान्नित्यकर्मणः फलसिद्धिः । काम्ये तु शास्त्रोक्तफलकामना फलनियामिकेति तत्कामनावतैव तत्कर्त्तव्यमित्याह, काम्यमित्यादिना । आचारः शौचस्नानाचमनादिः । आचारो मन्त्राद्युक्तातिथिपूजादिरिति कल्पतरुः । श्रद्धा फलावश्यंभावनिश्रयः । यथाह

देवलः,

मत्सयो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता ।

नास्ति ह्यश्रद्धानस्य कर्मकृत्यप्रयोजनम् ॥ इति ।

वेदज्ञः वेदजन्यानुष्ठेयार्थज्ञानवान् । इदं च उत्तमधर्माभिप्रायकम् । तदुक्तं

व्यासेन,

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते । इति ।

अत एवात्र फलं संपूर्णमिति शेष इति कल्पतरौ व्याख्या-
तम् । अध्यात्मवित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्यय-
वान् । न्यायार्जितधनः । स्ववृत्त्याऽर्जितकर्मोपयुक्तधनः । इदं
च फलोत्कर्षार्थम्, अन्यवृत्त्यर्जितधनेनापि फलश्रवणात् ।
व्यापारोत्कर्षेणापि फलोत्कर्षमाह

आपस्नम्बः,

प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु भागिनः ।
यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

विधिदृष्टं तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

फलं न किं चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥

विधिदृष्टं यथाविहितम् । अविधिना विध्यतिक्रमेण ।

मनुः,

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

प्रभुः समर्थः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वाद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य यत्कृतम् ॥

यन्नाम्नात स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वाद्भिस्तदनुष्ठेयमामहोत्रादिकर्मवत् ॥

अक्रियापदवाच्या वक्ष्यमाणप्रकारेण त्रिविधा । अक्रिया
अकरणम् । परोक्ता स्वशाखोक्तप्रकारं त्यक्त्वाऽपरशाखोक्तप्र-
कारेणानुष्ठानम् । अयथाक्रिया विहितेतरप्रकारेणानुष्ठानम् ।
कर्तुमिच्छति करोति । दुर्मेधाः शास्त्रविरुद्धार्थज्ञानवान् । यत्स्व-
शाखायां नोक्तं परशाखायां चोक्तं सामान्यशास्त्रेण च प्राप्तं,
यथा छन्दोगानां याजुर्वेदिकमग्निहोत्रं, यच्च स्वशाखोक्तस्याका-
ङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो ऽविरोधि, यथा मनुनोक्तस्य

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

; अप्ठु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरणं गृह्यान्तरादौ मन्त्राभिधानं, तद्ध-
र्मज्ञैः कर्त्तव्यमेवेति छन्दोगपरिशिष्टटीकायां नारायणः ।

शूलपाणिना तु श्राद्धविवेके अविरोधि चेति पठित्वां चका-
रादाकाङ्क्षितमिति व्याख्यातम् । एवं च स्वशाखायामनुक्तं परशा-
खोक्तं प्रधानं न ग्राह्यम् । अङ्गं तु स्वशाखायामनुक्तं परशाखाया-
मुक्तमविरोधि आकाङ्क्षितं च ग्राह्यमिति पर्यवसितोऽर्थः ।
शाखान्तराधिकरणन्यायेन प्रसक्तं सर्वोपसंहारमपवदति

गृह्यपरिशिष्टकारः,

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

यज्ञपार्श्वपरिशिष्टे कात्यायनः,

जनो वा ऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखास्थितो विधिः ।

तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारशाखिकम् ॥

परशाखोऽपि कर्त्तव्यः स्वशाखायां न नोदितः ।

सर्वशाखास्तु यत्कर्म एकं प्रत्यवाशिष्यते ।

यत् यतः प्रत्यवाशिष्यते प्रतीयते ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात् कथंचन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदयथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नाष्टत्तिः सर्वकर्मणः ॥

प्रधानस्याक्रियायां तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायां तु नाष्टत्तिर्नच तत्क्रिया ॥

प्रवृत्तम् आरब्धम् । अन्यथा विपरीतम् । तच्च करणे सत्येव क्रमाद्यन्यत्वेन । यतो यस्मात् पदार्थादारभ्य तत्कर्म अन्यथा जाते तत एवारभ्य पुनर्यथोक्तप्रकारेण कुर्यादित्यर्थः । समाप्ते कर्मणि अन्यथाकरणज्ञाने सति यत्पदार्थान्यथाकरणं ज्ञातं, तमेव पदार्थं पुनः कुर्यात् न पुनस्तद्वृत्तरानपि पदार्थान् ।

एतदन्यथाकरणविषयम् । प्रधानस्येसादि त्वकरणविषयम् । प्रधानस्य कर्मणो यत्राकरणं भवति तत्साङ्गमेव पुनः कर्तव्यम् । तदङ्गस्याकरणे न साङ्गप्रधानाष्टत्तिर्नापि तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किं तु प्रायश्चित्तमेव कार्यमिति कल्पतरुः । कात्यायनपरिशिष्टटीकानारायणदेमाद्रिप्रभृतीनां सर्वेषामपि स्मार्त्तानां संमतोऽयमर्थः ।

अयं त्वत्र विशेषः । पूर्ववचनद्वयं विशेषानुपादानादङ्गप्रधानोभयविषयकम् । तत्र प्रयोगमध्येऽन्यथाकरणज्ञाने सत्याद्यवचनात् व्यवस्था । समाप्ते सत्यन्यथाकरणज्ञाने द्वितीयवचनाद्यवस्था । विशेषानुपादानात्प्रयोगमध्ये समाप्तौ च अङ्गप्रधानयोरकरणज्ञाने तृतीयवचनाद्यवस्था । एवं चान्यथा कृतानामङ्गानां पुनरनुष्ठानमकृतानां तु तेषां नानुष्ठानमिति वचनात्सिद्धम् ।

अन्ये तु वैपम्यमेतदाकलय्य तृतीयश्लोके तदङ्गस्य तत्स-
मवायिनोऽङ्गस्य प्रधानावृत्तिं विना अनुपयोगिनोऽङ्गस्येत्यर्थः ।
यथा प्राङ्मुखत्ववद्वाशिखत्वादेः तथा तिष्ठद्वोमसूर्योपस्थानादौ
ऊर्ध्वस्थितत्वादेः तथा होमाचमनादौ वीक्षितत्वादेः होमादौ
स्रुवादिस्कारादेराचमने ब्राह्मतीर्थत्वादेरित्याहुः ।

समाप्ते इत्यादिश्लोकव्यवस्था तु कर्मणः सुकरत्वे अविलम्बे
च बोध्या । असुकरत्वे विलम्बे च प्रायश्चित्तमेव कार्यम् । प्राय-
श्चित्तं तु अनुपदेशे विष्णुस्मरणमेव । यथाऽऽह

योगियाज्ञवल्क्यः,

अज्ञानाद्यदि वा मोहात्मच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

अत्राध्वरपदं श्रौतस्मार्त्तकर्मपरम् । अस्मिन् श्लोके पिताम-
हस्मृतौ प्रमादात्कुर्वतां कर्मेति प्रथमचरणपाठः । प्रधानस्याकरणे
पुनस्तत्करणासामर्थ्ये तु तदनुकल्पादिकं विहितकर्माकरणनि-
मित्तकं वा प्रायश्चित्तं कार्यमिति ।

एवमेकास्मिन्कर्मणि प्रवृत्ते कर्मान्तरं न प्रवर्त्तयेत् ।

नैकास्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । अत्र वचने नैरन्तर्यप्राशु-
भावयोर्विधितात्पर्यविषययोरपचारात्पूर्वकर्मणो वैगुण्यप्रसङ्गो
मूलम् । नैरन्तर्यं च यथाविहितं पौर्वापर्यम् । प्राशुभावो, नामा-
विलम्बः । अत्र पूर्वस्यैव कर्मणो वैगुण्यं न तूत्तरस्य । तस्य
नैरन्तर्याधलोपात् । अन्यथा एतद्वचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः ।

अत एव प्रारब्धदर्शपूर्णमासादेः पक्षादिममाप्यत्वेऽपि
अन्तरा क्रियमाणं नित्यं काम्यं वा न दोषमावहति । एवं प्रार-
ब्धलक्षादिजपहोमादौ जपहोमादिनिष्ठात्तिकाले कर्मान्तरमविरु-

द्धम् । तथा प्रतायमानेऽप्युपवासे चरुपाकादौ वा जपादिकम-
दुष्टम् । एवं हविराद्यपचारे हविरन्तराद्युपादानं यावत्क्रियते
तावत्कालसमाप्त्यं कर्मन्तरमविरुद्धमित्यादि । तेषु नैरन्तर्यामिन-
पायात् । यत्र तु प्रतायमाने कर्मणि निश्चं नैमित्तिकं वा कर्मा-
न्तरमेतत्कर्मममाप्त्युत्तरानवस्थायि मुख्यकालकमापतति तत्र
नैरन्तर्यादिकं बाधित्वाऽपि मध्ये तत्कर्म कर्त्तव्यमेव । नैरन्तर्यादेः
कर्मधर्मत्वेन तदपेक्षया कर्मलोपानौचित्यात् । यथा सांतपनीये-
ष्टेर्द्वात्सायंकालव्यापित्वे मध्ये सायं होमः क्रियते एवेति पञ्चमः*
स्थितम् । प्रारब्धश्रौतकर्मक्रमापेक्षया स्मार्त्तस्यापि कर्मणो
बलवत्त्वम् । श्रुतिस्मृतिरूपप्रमाणद्वयविचारे स्मृतेर्दुर्बलत्वेऽपि
कर्मधर्मापेक्षया कर्मणो बलवत्त्वेन स्मृतिप्रमेयस्यापि कर्मणो बल-
वत्त्वादिति स्थितं † शिष्टाकोषे ।

एवं यथाविधि साङ्गप्रधानं कार्यं न न्यूनं नाधिकमिति
शास्त्रव्यवस्थितिः । यतो न्यूनत्वे कर्महानिः । आधिक्ये कर्मध-
र्माणां प्राशुभावनैरन्तर्यसख्यापरिमाणादीनां हानिः । एवंच
यद्यपि तेषु कर्तव्येषु कुत्र चित्कृताकृतत्वसंदेह सति करणे
आधिक्यसंदेहः अकरणे च न्यूनत्वसंदेहः तथाऽपि न्यूनत्वे कर्म-
हानिराधिक्ये कर्मधर्महानिरिति कर्मधर्महानिं सोढ्वा कुर्वन्त्येव
शिष्टा इति ।

हारीतः,

अङ्गुष्ठस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं तीर्थं कनिष्ठिकायाः पश्चा-
त्माजापस्यमग्रेऽङ्गुलीनां देवमङ्गुष्ठमदेशिन्योरन्तरा पित्र्यं, मध्य-
आग्नेयम् ।

मध्ये करमध्ये ।

वसिष्ठः,

अङ्गुलिकनिष्ठिकामूले दैवं तीर्थम् अङ्गुल्यग्रे ऋषीणाम्
अङ्गुल्यग्रेषु मानुषं पाणिमध्यआग्नेयम् ।

शङ्खः,

कायं कनीनिकामूले तीर्थमुक्तं द्विजस्य तु ।

अङ्गुष्ठमूले च तथा प्राजापत्यं प्रकीर्तितम् ॥

कायं, को ब्रह्मा साऽस्य देवतेत्यर्थे कस्येदित्यणु इत्वं च ।

ततश्च वृद्धिरायादेशश्च ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं स्यादैवं त्वङ्गुलिमूर्द्धनि ।

प्राजापत्यं तु मूले स्यान्मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् ॥

अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पिशुनं प्रकीर्तितम् ।

मूले कनिष्ठिकामूले । मध्ये पाणिमध्ये ।

ब्रह्मपुराणे,

हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थम् ।

धौघायनः, अङ्गुलिमूलं दैवमङ्गुल्यग्रमार्षम् ।

पाज्ञवल्क्यः,

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्राजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमत् ॥

शङ्खलिखितौ,

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां रेखायां ब्राह्मं तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पिशुनं, कनिष्ठिकातलयोरन्तरं प्राजापत्यम्, पूर्वेणाङ्गुलिपर्वाणि दैवम् ।

एवंच कनीनिकामूलस्य तीर्थस्य प्राजापत्यकायदैवसंज्ञाः, आग्नेयसौम्यब्राह्मतीर्थसंज्ञा हस्तमध्यस्य, अङ्गुल्यग्रस्य दैवमानु-

पार्षतीर्थसंज्ञाः, अङ्गुष्ठमूलस्य प्राजापत्यब्राह्मतीर्थसंज्ञे, तदुत्त-
ररेखाया ब्रह्मतीर्थसंज्ञा, तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्य पितृतीर्थसंज्ञेत्युक्त
भवति ।

मनुः,

ब्राह्मेण विमस्तीर्थेन निसकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशकाभ्या वा न पिश्येण कदाचन ॥

त्रैदशकं दैवम् । त्रिदशशब्दाद्देवतार्थेऽणि कृते स्वार्थिकः
क इति मेधातिथिः ।

हारीतः,

उपस्पर्शन ब्राह्मेण, आवपनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन
कुर्यात् । मार्जनार्चनवालिकर्मभोजनानि दैवेन । पिश्यर्थान्
पिश्येण, प्रतिग्रहमाग्नेयेन प्रतिगृह्णीयात् ।

भविष्यपुराणे,

कमण्डलूपस्पर्शन दधिस्पर्शनमेव च ।

सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद्विचक्षणः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,

नान्दीमुखाना कुर्वीत प्राज्ञ पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्राजापतेः ॥

ब्रह्मपुराणे,

मूलरेखामुखाङ्गुष्ठमणिवन्धेषु मध्यगम् ।

प्राजापत्य महातीर्थं विमस्तेनाचमेत्सदा ॥

धनायुर्दाररेखासु सोमतीर्थं तु मध्यगम् ।

लाजादिहवनं तेन कर्त्तव्यं वपन तथा ॥

वपन व्रीह्यादिनिर्वापः ।

छागलेयः,

हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थे दक्षिणाग्रहणे च तत् ।

ॐकार इत्यनुष्टुप्

आपस्तम्बः,

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः प्रणयेत्याद्यनुज्ञानवचनानि ।
तथा लोकेषु भूतिकर्मसु चैतदादीन्येव वाक्यानि स्युः, यथा
पुण्याहं स्वस्तिमृद्धिमिति । भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु ।
एतदादीनि प्रणवादीनि । वाक्यानि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु
एवमादीनि । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टमिति यथेसादौ ।

महाभारते,

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

तथा,

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मरम्भेषु सर्वशः ।

तिस्रः साद्धास्तु कर्तव्या मात्रास्तच्चार्थचिन्तकैः ॥

देवताध्यानकाले तु प्लुतं कुर्यान्न संशयः ।

तैलधारावदच्छिन्न दीर्घघण्टानिनादवत् ॥

पद्मः,

पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

एतदेव निरोद्धारं ब्रूयात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥

दैवे यज्ञादिकर्मणि ।

विष्णुधर्मोत्तरे

मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।

स्वाहाऽवसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥

मनुः,

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतिपजतिक्रियाः ।

अक्षरं त्वक्षरश्रेष्ठं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥

अक्षरश्रेष्ठं ब्रह्मप्रणवः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते ।

तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि ॥

सर्वमन्त्राधियज्ञेन अकारेण न संशयः ।

यन्न्यूनमतिरिक्तं च यच्छिद्रं यच्च यज्ञियम् ॥

यदि मेध्यमशुद्धं च यातयामं च यद्भवेत् ।

तत्तदोकारयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

यदोकारमकृत्वा किञ्चिदारभ्यते तद्ब्रह्मीभवति तद्ब्रह्म-
याद्गीत ओंकारं पूर्वमारभेत् ।

व्यासः,

ओंकारः स्वर्गद्वारं तस्मात्सर्वेष्वेव कर्मस्वादौ प्रयुञ्जीत ।

यत्रानेकमन्त्रसाध्यका होमादिव्यक्तिस्तत्र द्वितीयादिमन्त्रा-
दिषु प्रणवो नास्ति । यत्र तु मध्ये आचमनादिना व्यवधानं तत्र
द्वितीयादिव्यक्तिषु प्रणवमुच्चारयेत् । तथाच

छन्दोगपरिशिष्टे,

नोंकुर्याद्भोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्र चित् ।

अन्येषां विप्रकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥

विप्रकृष्टानामिति पञ्चम्यर्थे पठ्यते । आचमनादिकालेन विप्र-
कृष्टेभ्यो मन्त्रेभ्योऽन्येषां मन्त्राणाम् आदिषु पृथक् प्रणवोच्चारणं
न कार्यम् । अनेकमन्त्रसाध्यो होमश्चात्र सूक्तादिमाध्य एक एव

बोध्यः । एवंच अनेकमन्त्रके एकमन्त्रके वा अनेकहोमे प्रति-
होमं प्रणवः कार्यो व्यक्तिभेदात् । अत्र होमपदं क्रियामात्रो-
पलक्षणं, तेन पुरुषसूक्तादिनाऽभिषेकादिषु आदावेव प्रणवः
कार्यः । यत्र च एकस्यैव मन्त्रस्य पादादिभेदेन क्रियाभेदस्तत्र
प्रणवभेदः ।

श्रुतिः,

उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ना उच्चैर्निगदे-
नेति । अत्र ऋग्वेदेन सामवेदेन वा विहिते कर्मणि मन्त्रा उच्चैः
कार्याः । यजुर्वेदेन विहिते उपांशु । परमसायनार्थास्तु मन्त्रा
निगदाः । ते सर्वत्रैवोच्चैः । स्मार्त्ते तु कर्मणि ऋग्वेदादिविहित-
त्वानिर्णयान्न तन्नियमः । एवंच यत्र मन्त्रे उच्चैस्त्वादिविशेषवि-
धिर्नास्ति तत्र वाचिकोपांशुमानसभेदात् त्रिषैव मन्त्रः प्रयुज्यते ।

। स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः ।

इति कूर्मपुराणवाक्यात् । जपस्तु परश्रवणयोग्यो निषिद्ध
इति वक्ष्यते ।

विष्णुः,

। स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पिश्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

पवित्राणां मन्त्राणाम् । पावमान्यादीनां मन्त्रः पवित्रम्
इत्युच्यते इति निरुक्तकारवचनात् । तत्र

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत देवं पिश्यमथापिवा ।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनाच्छिरःस्नानमेव मुख्यः कल्पः ।

तदमामर्ध्यं तु

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्ती तु कर्मिणाम् ।

इति जावालवचनात्,

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तिव्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादयः सप्त एकइच्छन्ति सूरयः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्चाशिरस्कस्नानादयोऽनुकल्पाः ।

प्रातःस्नानेनापिच सर्वकर्माधिकारः ।

॥ सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ।

इति दक्षवचनात् । आदिपदेन सर्ववैदिककर्मणामसंकोचेन
ग्रहणम् ।

अथ तदहःकृतेषु तदहःकृतस्नानस्यैवाधिकारसंपाद-
कत्वम् । अहस्त्वं च

उदयादोदयं भानोर्भौमसावनवासराः ।

इति सूर्यसिद्धान्तवाक्यात्सूर्योदयानन्तरकालस्यैवेति कथं
सूर्योदयात् पूर्वं क्रियमाणस्य प्रातःस्नानस्य तदहःक्रियमाण-
क्रियाऽङ्गत्वमिति चेत् न ।

दिवसस्याद्यभागे तु कृतं तस्योपादिश्यते ।

इत्युपक्रम्य

उपःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

इत्यादिना दक्षवचनेन उपःकालमारभ्यैव तदहःकृसाभि-
धानेन उपःकालस्यापि तदहरन्तःपातित्वात् । स्पष्टं चेदं काल-
माधवीयधृतग्रहवैवर्त्तवाक्ये । यथा

त्रियामां रजनीं प्राहुस्सक्काऽऽद्यन्तचतुष्टयम् ।

नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥

नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयं सक्तेसन्वयः । मध्याह्नस्नान-
स्यापिच तदुत्तरकृतेऽधिकारसंपादकत्वमाह्निकप्रकाशे वक्ष्यते ।

८२ श्रीरामित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

वसिष्ठः,

जपहोमोपचारेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।
अलंकृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः ॥

बौधायनः,

कापायवासाः कुरुते जपहोममतिग्रहान् ।
न तदेवगमं भवति हव्यकव्येष्वथो हविः ॥

कापायवासाः वृक्षकाथादिरक्तवासाः ।

आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपं होमं मतिग्रहम् ।
सर्वं तद्राक्षसं विद्यात् बहिर्जानुं च यत्कृतम् ॥
बहिर्जानुं जानुभ्यां बहिः करौ कृत्वेत्यर्थः । अत्र विशेषमाह
वसिष्ठः,

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा क्षाप्तुरी भवेत् ।
घर्म्ये कर्माणि विद्वद्भिर्वर्जनीया मयन्नतः ॥

बहिः बहिर्निर्गता । कक्षा पश्चादञ्चलम् । कक्षा परिधान-
ग्रन्थिः, सा च परिधानवस्त्रादुपरिवेष्टनादिना बहिः न कार्येति के
चित् । कक्षा वस्त्रोभयमान्त इत्यन्ये ।

। वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम् ।

। एभिः कच्छैः परीघत्ते यो विमः स शुचिः स्मृतः ॥

इति शिष्टपरिष्ठीतवाक्यान्तु त्रितयमपि कक्षापदवाच्यमिति

प्रतीयते । अत्र धर्म्ये कर्मणीत्युपादानादन्यत्र यथारुचीसवग-
म्यते । तथाच

श्लोकगौतमः,

स्नाने दाने जपे होमे देवे पिश्ये च कर्मणि ।

बध्नीयान्नासुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि ॥

विष्णुपुराणे,

होमे चैवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजवाचनके जपे ॥

द्विजवाचनके पुण्याहादिवाचने ।

सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशशृताम्बरः ।

एकवस्त्रं तु तं विद्यादैवे पिश्ये च वर्जयेत् ॥

अत्राम्बरपदमुत्तरीयपरम् । तथाच सव्यादंसात्परिभ्रष्टं
कटिदेशशृतं चाम्बरं यस्येत्यर्थः ।

शाठ्यायनः,

दानमध्ययनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

मौढपादो न कुर्वति स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जानुनोर्वाऽथ जङ्घयोः ।

कृतावसविथको यस्तु मौढपादः स उच्यते ॥

आसन पीठादि । अत्रारूढपदस्वरसादाचाराच्च सपूर्णपा-
दतलभागस्यैवासनसम्बन्धो निषिद्धो न तु पादपार्श्वदिभाग-
स्येति वदन्ति । यत्र संध्योपासनादौ आसनोपवेशने विहितं
तत्रासनमङ्गम्, आचमनादौ च निषिद्धम्, इतरकर्मस्वाविरूढम् ।
आचारादार्रासनादौ न निविशन्ति । असमवे तत्र श्रीकारं
लिखित्वोपविशन्ति के चिद् । जानुनोर्जङ्घयोर्वा, आरूढपाद

इत्यनुपज्यते । कृतावसक्थिको वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घा-
घन्थः । अत्र तुशब्दद्वयवाशब्दायशब्दैर्भेदः प्रतीयते । अत्र चाने-
कोद्वाहो दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च संकीर्णाभूता इतिधौधाय-
नस्वरसात्तथाविधे आरूढपादोऽपि कुर्यादिति वदन्ति ।

मार्कण्डेयपुराणे,

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकक्रमः ।

अग्नेर्विहरणं चैव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ॥

सूर्योदयं विनेति सूर्योदयशब्देनात्र उपःकालो लक्ष्यते ।
अग्निर्विहरणादेः सूर्योदयात्प्रागेव विधानात् । तं विना रात्रौ न
कार्यं ज्ञानादीति तात्पर्यार्थः ।

दक्षः,

देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां तु मध्यमे ।

पितृणामपराह्णे च कार्याणीति विनिश्चयः ॥

श्रुतिश्च,

पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः कुरः ।

यत्र स्मृत्यादौ हस्तसाध्यं कर्मोपदिश्यते कर्तुरङ्गं च विशिष्य
नोच्यते तत्रेत्यर्थः । कर्मणां पारग इति स्तुतिमात्रम् । यत्र चाक्र-
मणादौ पादादिकं विशिष्य नोच्यते तत्रापि दक्षिणमेव पादा-
दिकं ग्राह्यम् । यथाह

आश्वलायनः,

एकाङ्गवचने दक्षिणं प्रतीयादनादेशे ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यत्र दिङ्मियमो नास्ति जपघञादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥

आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेदशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रहेण न तिष्ठता ॥

नास्ति नोक्तः । ऐन्द्री पूर्वा । सौम्या उत्तरा । देवानामप-
राजयहेतुत्वादपराजिता ऐशानी । तथाच

श्रुतिः,

तउदीच्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त ते ततो न पराजयन्त सैषा
दिगपराजितेति ।

ते देवाः । उदीच्यां प्राच्यां तदुभयसम्बन्धिन्यामीशान्या-
मित्यर्थः । प्रहो नम्रः । न प्रहेण न तिष्ठतेति, आपद्यपि न
प्रहेण न तिष्ठता कर्त्तव्यमित्येवंपरमिति नारायणः ।

धौधायनः,

तिष्ठन्नासीनः प्रहो वा यथान्यायम् ।

न्यायः सामर्थ्यम् । यत्कर्म ऊर्ध्वत्वादिव्यतिरेकेण कर्त्तुं न
शक्यते तत्रानुक्तमपि ऊर्ध्वत्वादिकं ग्राह्यमित्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

आर्षं छन्दश्च दैवसं विनियोगस्तथैवच ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद्वाजनाध्यापनादिकम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

अन्तर्जलादीनि जलमध्ये क्रियमाणान्यघमर्पणादीनि ।

तथा,

यश्च जानाति तत्त्वेन आर्पे छन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च ॥

ज्ञानकर्म ज्ञानार्था क्रिया । अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वमिति
पावत् ।

एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् ।

देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥

एकैकस्य ऋषेरेकैकस्य मन्त्रस्य आर्पादिकं यस्तत्त्वेन जाना-
सीति पूर्वेणान्वय इति मदनरत्नप्रदीपव्याख्या ।

अत्र सामब्राह्मणम् ,

ऋषिदैवतच्छन्दोग्राह्मणान्युपक्रम्य अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद
सर्वमायुरेति श्रेयान् भवत्ययातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति
तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादृषीणां सस्थानो भवति ब्रह्मणः
स्वर्गे लोके महीयते । सस्थानः समानस्थानः । सायुज्यं
सहयोगित्वम् ।

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन्वेत्ति यो द्विजः ।

अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥

रहस्यादिषु रहस्यजपादिषु ।

तथा,

। येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

। मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भाविस्तदार्पकम् ॥

यत् मन्त्रस्वरूपम् । तस्य ऋषेः । तत् मन्त्रस्वरूपम् । स मन्त्र-
स्तस्य ऋषेर्भवतीत्यर्थः । भावः संबन्धः । तदार्पकम्, तस्मिन्मन्त्रे
तस्य ऋषेः पूर्वोक्तः संबन्ध एवार्पमित्यर्थः ।

तथा,

छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृतेः ।

आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भोतैस्तु वै पुरा ॥

आदिसैर्धम्बुभी रुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै ।

आकृतेः शरीरसंस्थानस्य ।

यस्ययस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥

यस्ययस्य मन्त्रस्य या येनयेनेन्द्रमहेन्द्राद्याकारेण विशिष्टा देवता उद्दिष्टा प्राधान्येन प्रतिपादिता तदाकारमुद्दिष्टाकारमे-
ष तस्य मन्त्रस्य देवत्वम् । तस्येसनेन व्यवहितस्यापि मन्त्रस्य परामर्शः । तेन तस्य तस्य मन्त्रस्य सा सा देवता भवतीत्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।

अनेनेदं तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

कर्मन्तरविनियोगस्मरणविधायकाभावे प्रकृतकर्मविनियोग एव स्मर्त्तव्यः ।

निरुक्तं यत्र मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ।

प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ग्राहणं तदिहोच्यते ॥

निरुक्तं निर्वचनम् । यत्र वेदभागे । विनियोगः विनियोग-
विधिः । प्रयोजनम् अधिकारविधिः । प्रतिष्ठानम् आश्रयः । यथा
तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते,

अग्नीषोमप्रणयिनीनामृचामसावादित्य एकविंश उच्यते
प्रतिष्ठेति,

के चित् । प्रतिष्ठानं विनियोग इति कल्पवृक्षः । तन्मते

विनियोग इत्यत्र समुत्पत्तिरिति पाठः । समुत्पत्तिः उत्पत्तिविधिः ।
स्तुतिः अर्थवादः ।

एवं पञ्चविधं योगं जप्यकाले ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥

योगम् ऋष्यादिसम्बन्धम् । अन्तर्जले अन्तर्जलकार्ये
स्नानादौ । योगे योगाङ्गप्रणवजपादौ ।

सामब्राह्मणं च,

यो हवा अविदितार्पच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति
घाऽध्यापयति वा स्थाणु वर्छति गर्त्तं वा पद्यति प्रवामीयते
पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति ।

स्थाणुं स्थाणुत्वम् । ऋच्छति प्राप्नोति ।

ऋग्वेदानुक्रमणीये,

अथ ऋग्वेदान्नाये शाकले सूक्तप्रतीकऋक्सङ्घयऋषिदैवत-
च्छन्दांसि अनुक्रमिष्यामो यथोपदेशं, न होतज्ज्ञानमृते श्रौत-
स्मार्त्तकर्मप्रसिद्धिर्मन्त्राणां ब्राह्मणार्पेयच्छन्दोदैवतविद् याजना-
ध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छसनेवविदो यातयामानि छन्दांसि
भवन्ति स्थाणुं वर्छति गर्त्तं वा पात्यते प्रमीयते पापीयान्
भवतीति विज्ञायते ।

यजुर्वेदानुक्रमणीयेऽपि,

ऋषिदैवतच्छन्दांस्यनुक्रमिष्याम इति प्रतिज्ञाय तानि
लक्षयित्वाोक्तम् । एतान्यविदित्वा योऽधीते ऽनुब्रूते जपति जुहोति
यजते याजयति वा तस्य ब्रह्म निर्वाप्य यातयामं भवति । तथा-
ऽन्तरा श्वगर्त्तं वा पद्यते । स्थाणुं वर्छति प्रमीयते पापीयान् भव-
ति । अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित्तस्य

धीर्यवत्तर भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते । शिष्यम
 नु लक्षोक्त्य ब्रूते अध्यापयतीत्यर्थः । ब्रह्म वेदः । निर्वीर्यं स्वकार्य-
 र्थसाधने शक्तिरहितम् । यातयामर्जाणम् । सखेतेषां ज्ञानेऽध्य-
 यने फलमप्याह । अथेत्यादिना । अधीते इति अध्ययन पाठमात्र
 न त्वर्थज्ञानमपि । अर्थज्ञाने वीर्यवत्तरत्वस्यानुपद वक्ष्यमाणत्वात् ।
 सखेवमध्ययने जपादिषु सपूर्णफलावाप्तिर्भवतीत्याह । जपित्वे-
 त्यादिना ।

अत्र अविदित्वेति स्वरसादेतेषां तत्तत्प्रयोगात्पूर्वं ज्ञानमात्र
 शास्त्रार्थः न तु तत्प्रतिपादकशब्दोच्चारणं मानाभावात् । मत्स्युत
 तत्पाठ न्यायभाषानन्तर्यवाधात्कर्मवैगुण्यम् । अत्र सामब्राह्मणे
 योगियाज्ञवल्क्यवाक्ये च दैवतमन्ते उक्तम् । ऋग्वेदानुक्रमणीये
 तु ऋषिदैवतच्छन्दास्यनुक्रमिष्याम इत्यत्र दैवत मध्ये उक्त्वा
 तदनुच मन्त्राणां ब्राह्मणार्थेयच्छन्दोदैवतविदिसत्र दैवतमन्ते-
 उक्तम् । एव यजुर्वेदानुक्रमणिकाया छन्दः अन्त उक्तम् ।
 तस्मादत्र क्रमो न विवक्षितः । न वा समूहालम्बनेऽपि ज्ञाने
 संभवति क्रमोऽपेक्षितः । यत्र हि क्रमोऽपेक्षितस्तत्रैव पाठादि-
 क्रमस्तन्नियामक इति । ऋषिदैवतच्छन्दसा ग्रयाणां ज्ञान श्रौत-
 स्मार्त्तकर्ममात्राङ्गम् । न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्त्तकर्मप्रसिद्धिरिति
 ऋग्वेदानुक्रमणीयवाक्यात् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

सदोपवीतिना भाव्य सदा रद्धशिखेन च ।

विशिखा व्युपचीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

आपस्तम्बः,

उपासने गुरुणा वृद्धानामतिथीना होमे जप्यकर्माणि भोजने
 आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ।

निगमपरिशिष्टे,

वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं दैवे, प्राचीनावीतमितरथा पितृयज्ञे,
नाभ्यां द्विकण्ठावसक्तमभिचारे, निवीतम् आपृष्टदेशावलम्बि
ग्राम्यधर्मेषु ।

दैवे पितृमनुष्याद्यतिरिक्ते कर्मणि । इतरथा वामेतरस्कन्धे ।
नाभ्याम्, अवसक्तमिति शेषः । द्विकण्ठावसक्तं कण्ठपार्श्वद्वया-
वलम्बितम् ।

गोभिलः,

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति ।
दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं
बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्ष-
मन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति ।

बौधायनः,

यज्ञोपवीतमानाभेर्दक्षिणं बाहुमवधाय शिरोऽवध्यात् ।
विपरीतं पितृभ्यः । कण्ठावसक्तं निवीतमधोऽवसक्तमधोवीतम् ।

मनुबौधायनपैठीनसयः,

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।

स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥

गवां गोष्ठे गोविशिष्टे गोष्ठे । दक्षिणमिति । सव्येऽसे वस्त्रं
निधाय दक्षिणमुत्तरीयाद्दहिः कुर्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,

देवागारे तथा श्राद्धे गवां गोष्ठे तथाऽध्वरे ।

सन्निधौ ब्राह्मणानां च सध्वयोः साधुसंगमे ॥

अग्न्यगारे विवाहे च स्वाध्याये भोजने तथा ।

उद्धरेद्दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानां यथायथम् ॥

गृह्यासंग्रहे,

यज्ञोपवीतमुपक्रम्य,

ब्रह्मचारिण एकं स्यात् स्नातकस्य द्वे बहूनि वा ।

तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

धौधायनः,

कर्मपुक्तो नाभेरथः स्पर्शं वर्जयेत् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

रौद्रपिड्यासुरान्मन्त्रांस्तथाचैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्वाऽऽलभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ।

रौद्रपिड्यासुरान् रुद्रपित्रसुरदेवताकान् । अभिचारिकान्

अभिचारसंवन्धिनः । आलभ्य स्पृष्ट्वा । आत्मानम् आत्माधिष्ठानं

हृदयम् । अन्यत् जलस्पर्शनिमित्तजातीयादन्यत् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

पिड्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मात्मन्ने अवेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे महासेऽनृतभापणे ॥

मार्जारमूपिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे ।

निमित्तेष्वेष्टु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥

पिड्यमन्त्रानुद्रवणे पिड्यमन्त्रोच्चारणे । आत्मात्मन्ने हृदय-

स्पर्शे । अवेक्षणे हृदयस्यैव । एतदुभयमपि यज्ञादौ सिंहितमेव

निमित्तमिति कल्पतरुमभृतयः । महामे महति हास्ये । आक्रुष्टे

परुषभापणे । भावे क्रुः । क्रोधसंभवे क्रोधोत्पत्तौ ।

कात्यायनः,

रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचारिकं मन्त्रमुक्त्वा पिड्यमात्मानं

चालभ्य अप उपस्पृशेत् । पिड्यमित्यस्यापि उक्तेत्यनेनान्वयः ।

चकारात् रौद्रादिकर्म कृत्वाऽपि ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

यदि वाग्यमलोपः स्यात् जपादिषु कथंचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं जपेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

तथा,

अज्ञानाद्यदिवा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
अध्वरोऽपि विहितकर्ममात्रोपलक्षणम् ।

शतपथश्रुतिः,

अथ यद्वाचं यमो व्याहरति तस्माद्ब्रह्मैव विस्मृतो यज्ञः परा-
ङ्गावर्त्तते ततो वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेदित्यादि । उ इति पद-
च्छेदः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

न कुर्यात्कस्य चित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।
आचरन्नभिपेकं तु कर्माण्यन्यानि चाचरन् ॥

स्कन्दपुराणे,

पाखण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका जनाः ।
पुण्यकर्मणि तेषां तु सन्निधिर्नेप्यते क्व चित् ॥
पाखण्ड्यादिकमधिकृत्य

विष्णुपुराणे,

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः ।
संस्पर्शं तु बुधः स्नात्वा शुचिरादिसदर्शनात् ॥
संभाष्य ताञ्छुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।

यमः,

मानसे नियमे ह्येते स्मरोद्विष्णुमनामयम् ।

अङ्गिराः,

संध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने । (

पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥)

गुरूणां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः ।

एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥ ।

संध्ययोरुभयोरिति संध्याकाले निमित्ते मौनं विधीयते ।

मूत्रपुरीषयोरित्यत्र साहित्यमविवक्षितम् । उद्देश्यगतत्वात् ।

वायुपुराणे,

दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं वलिरेव च ।

साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

साङ्गुष्ठेन अङ्गुलीसहिताङ्गुष्ठेन ।

एतान्येव तु कर्माणि दानादीनि विशेषतः ।

अन्तर्जानु विशेषेण तद्वदाचमनं नृप ॥

अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये यथा बाहू भवतस्तथा कार्याणी-

स्यर्थः ।

पौषायनः,

भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

उपहारः देवतार्थमन्नाद्युपढीकनम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥

सन्ध्योपासनमकरणे

स एव,

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनाक्रियाम् ।

ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिपः ॥

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ।

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

यज्ञियाः दर्शादियज्ञार्थाः हरिताः । पीतकाः पीतवर्णाः ।

पञ्चयज्ञियाः पञ्चयज्ञार्थाः । पञ्चयज्ञिया इत्यत्र पाकयज्ञिया इति
फ चित्पाठः । तत्र पाकयज्ञा हुतादयो वक्ष्यमाणाः । कल्माषाः
चित्राः

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैश्च कर्बुरे ।

इति कोषात् । ह्रस्वाः पिण्डस्तरणार्थोक्तरीतिप्रमाणन्यूनाः
गोकर्णादिप्रमाणाः । प्रचरणीयाः प्रचरणमनुष्ठानं तदर्हाः । दीर्घाः
रन्नितो दीर्घाः । यज्ञादौ स्तरणार्थार्था वर्हिपः । दर्भाः पवित्रमि-
त्यादि । यतो यज्ञादावेव हरितादिवर्णविशेषविधिरतो यज्ञाद्यति-
रिक्ते वर्णविशेषविध्यभावादनुष्ठानमात्रविहितं ह्रस्वदर्भमात्रं पवित्रं
शुचीत्युक्तं मुनिभिरित्यर्थः । न तु पवित्रलक्षणमेतत् । वक्ष्यमाणप-
वित्रलक्षणविरोधात्, अत इत्यनन्वयाच्चेति कल्पतरुपारिजाताद्य-
नुसारीणी व्याख्या ।

छन्दोगपरिशिष्टटीकायां तु यतो ह्रस्वाः कुशाः पार्वणप-
ञ्चमहायज्ञादिकर्मनुष्ठानार्हाः, दीर्घाः स्तरणार्थं वर्हिपो भवन्ति
दर्भा एव, अनन्तर्गाभणमित्यादिलक्षणं पवित्रमित्युक्तम्, अत-
स्तत्तद्व्यस्थापन्नानां तत्तत्कर्मसूपयोगेन सर्वकर्मसूपयोगात्
सन्ध्यादिकर्मसु वामः करो बहुतरकुशासहितः, दक्षिणश्च कुश-
पत्रद्रुयात्मकपवित्रसहितः कार्ये इति व्याख्यातम् ।

आचारादर्शे तु यतः प्रचरणादौ ह्रस्वादिविशेषविधिरतः
सन्ध्यादौ तादृशविशेषाभावाद्दर्भमात्रमेवाङ्गमिति व्याख्यातम् ।
अत्र ह्रस्वाः प्रचरणीया इत्यस्य छोहितोष्णीपा ऋत्विजः प्रचर-

न्तीत्यादिप्रचरतिनोदनानोदितकर्मविशेषार्हा इत्यर्थोऽभिप्रेतः ।
सव्यः सोपग्रह इति उपग्रहो बहवः कुशा इति कल्पतरुः । ते
च सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वेति पूर्ववचनविहितकुशसमीपे धार्याः ।
उप समीपे गृह्यते इति योगार्थबोधात् । पवित्रमाह

स एव,

अनन्तर्गोभणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥
एतदेव तु पिञ्जुल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥
एतत्प्रमाणामेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्जरीम् ।
शुष्कां च शीर्णकुसुमां पिञ्जुलीं परिचक्षते ॥

अनन्तर्गोभणमिति । अत्रान्तःशब्दगर्भशब्दयोः कर्मधारये
तदुत्तरं मत्वर्थीयेन प्रसये च सति निष्पन्नस्यान्तर्गोभिन्शब्दस्य
नञ्समासे सति सर्वान्तर्वात्तगर्भवद्विन्नमित्यर्थः पर्यवस्यति ।
विद्यमानत्वाद्यधिकार्थविवक्षायाम्

शुक्ष्मे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ।

इतिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रसयो नानुपपन्नः । तेन
गर्भिणोऽपि गर्भसागे ग्रहणं सिध्यति । अत्र गर्भवर्जनं कैमुति-
कन्यायेन । यद्वा गर्भराच्यन्तःपदगोभिपदयोर्द्रवसमासे सति
नञ्समासः । तथाच गर्भवर्जनं शब्दत एव ।

भैथिलास्तु अन्तर्गर्भो यस्य तत्र अन्तर्गर्भं द्वितीयं दलं
तद्विद्यते यस्य तदन्तर्गोभणं तृतीयं तद्विन्नं चतुर्थादि इत्यर्थः
इत्याहुः । कुशपत्रद्वयमन्तर्गर्भशून्यं साग्रं प्रादेशप्रमाणं सर्वत्र
पवित्रं विज्ञेयम् इति परिशिष्टप्रकाशः । द्विदलमिति दलग्रहणा-

धावत्पर्यन्तदलव्यवहारस्तावदेव ग्राह्यम् । प्रादेशमात्रमिति ।
प्रादेशादिलक्षणमाह

कोपः,

प्रादेशतालगोकर्णाः तर्जन्यादियुते तते ।

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥

एतदेवेति । यत्र सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ पिञ्जुली वि-
हिता तस्या अपि इदमेव लक्षणमित्यर्थः । आज्यस्येति । यच्च
तत एव वाईपः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति सूत्रोक्तमाज्योत्पव-
नार्थं पवित्रं तदप्येतावत्संख्यमेव न तु द्विवचननिर्देशाद् द्विदलद्व-
यरूपम् । सूत्रे हि पवित्रपदं कुशपत्रपरं न तु पारिभाषिकपवि-
त्रपरम् । तेन न द्विवचनानुपपत्तिः । एतत्प्रमाणामिति । प्रादे-
शप्रमाणामेव कुशमयीमार्द्रा मञ्जरीं शुष्कां वा भ्रष्टकुसुमां
पिञ्जुलीमेके मुख्या आचक्षते । पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनमिति
पूर्वसूत्रोक्तपवित्रलक्षणाकाङ्क्षायां

आश्वलायनगृह्यम्,

अमच्छिन्नाग्रावन्तर्गर्भौ प्रादेशमानौ कुशौ । अत्र प्रशब्दः
सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनित्यत्पर्यं इति नारायणवृत्तिः । धारणपवित्रे
विशेषमाह

स्मृतिः,

स्रव्यापसव्यवलितं ग्रहग्रन्थिसमन्वितम् ।

लङ्घयेत्पर्वं चैकं तु द्विपर्वी नैव लङ्घयेत् ॥

पवित्रकरणे प्रकारान्तरमुक्तं हेमाद्रयादिधृतगरुडपुरा-
णादौ । तत्र

गरुडपुराणे,

सप्तभिर्गर्भपिञ्जुलैः कुर्याद्ग्राह्यं पवित्रकम् ।

पञ्चभिः सत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः ॥

द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितमान्तराणां तथैव च ।

पिञ्जूलमुक्तरूपदर्भदलम् । आन्तराणां संकरजातानाम् ।

भार्कण्डेयपुराणे तु,

चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णवर्णे यथाक्रमम् ॥

सर्वेषां वा भवेद् द्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं नवा ।

त्रिभिस्तु शान्तिके कार्यं पौष्टिके पञ्चभिस्तथा ॥

चतुर्भिश्चाभिचारालयं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकम् ।

ग्रन्थितं ग्रन्थियुक्तं, नवा तद्रहितं वा । ग्रन्थिमकारौ

गरुडपुराणे,

अर्धं मदक्षिणीकृत्य शिखापाशं भवेशयेत् ।

वैष्णवेनैव मार्गेण एतन्न्यौ पवित्रके ॥

वैष्णवो मार्गः पश्चाद्भागः,

तथा,

संख्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिःसृतम् ।

सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥

तद् ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः ।

पवित्रकर्त्तराभिमुखः प्रदेशो ब्रह्ममार्ग इति हेमाद्रिः । दर्भा-

दिलक्षणमाह

कौशिकः,

सप्तपदाः शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः ।

ते प्रशस्ता द्विजातीनां दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

भ्रममृताः स्मृता दर्भाः पुण्ड्रिनास्तु कुशाः स्मृताः ।

समूहाः कुतपाः प्रोक्ताश्छिन्नाग्रासृणसंश्रिताः ॥

२८ वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

अप्रसूताः असंजातप्रसूताः अपुष्पिता इति यावत् ।
हारीतः,

अच्छिन्नाग्रान्सपत्राश्च समूलान् कोमलान् शुभान् ।
पितृदेवजपार्थे च समादद्यात्कुशान्द्रिजः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

हरिता वै सपिञ्जलाः पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः ।
रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन सस्कृताः ॥

सपिञ्जलाः प्रादेशमात्रार्द्रशुष्कान्यतरशीर्णपुष्पमञ्जरीस-
हिताः । पुष्टाः स्थूलपत्राः । स्निग्धाःकोमलाः । समाहिताः
समन्तादविक्षिप्तपत्राः । रत्निमात्राः कृतमुष्टिहस्तप्रमाणाः ।

प्रकोष्ठो विस्तृतकरो हस्तो मुष्ट्या तु वद्धया ।
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥

इति अमरकोषात् । पितृतीर्थेति । पितृतीर्थसयोगसस्कृता
इत्यर्थः । पितृकर्मण्युपादेया इति शेषः । रत्निप्रमाणता च पिण्ड-
स्तरणार्थानामेव । आसनोत्सर्गाद्यर्थं तु गोकर्णप्रमाणता । तथाच

वायुपुराणम्,

रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन सस्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोचराः ॥

ब्रह्मपुराणे,

हरिताश्च सपिञ्जलाः स्निग्धाः पुष्टाः समाहिताः ।
गोकर्णदीर्घास्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥

पितृतीर्थेन देयाः स्युर्द्वा श्यामाक एव च ।

काशाः कुशा बल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥

मौञ्जं च शाद्वलं चैव पद्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ।

श्राद्धे वर्ज्याः प्रयत्नेन ह्यलपाश्च गवेधुकाः ॥

वल्बजास्तृणविशेषा मध्यदेशे बर्गई इति प्रसिद्धाः । तीक्ष्णरोमशा इति वल्बजविशेषणम् । तदन्यवल्बजानां विशेषो वक्ष्यते । मौञ्जं शरपत्रम् । शाद्वल हरितम् । इदं तु दूर्वादीनां सर्वेषां विशेषणम् । नपुंसकमनपुंसकैकवच्चास्यान्यतरस्यामि-सनेनैकशेषो नपुंसकैकवचनत्वं च । अत्र दूर्वादिषु दर्भशब्दो गौणस्तत्कार्यकारित्वज्ञापनार्थः । दर्भकार्यकारित्वादेव तद्दर्भप्राप्तौ शाद्वलग्रहणं तत्समूलत्वादिधर्मानियमार्थमिति शूलपाणिः ॥ अलपस्तृणविशेषः । प्रतिनिधिन्यायप्राप्तस्य निषेधोऽयम् ॥

विष्णुः,

कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वा वा दद्यात् ॥

मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टं,

दर्भास्तरणार्थे काशः प्रतिनिधिः । तदभावे पर्ववतीभिः काण्डवतीभिरोपधीभिः स्तरणार्थान् कुर्वन्तीति कटोशीरुत्पन्न-वल्बजपलालोपवर्जम् । कटाद्यस्तृणविशेषाः ।

यज्ञपार्श्वः,

कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः ।

काशाभावे ग्रहीतव्याः अन्ये दर्भा यथाक्रमम् ।

दर्भा. दर्भकार्यकराः ।

कुशाः काशा यवा दूर्वा उशीराश्च सकुन्दुराः ।

गोधूमा ग्रीहयो मुआ दश दर्भाः सनल्बजाः ॥

उशीरो वीरणमूलम् । वीरणस्य पत्रादीनिषेधो वक्ष्यते ।

कुन्दुरो रक्तकन्द इति नाम्ना प्रसिद्धस्तृणविशेषः ।

१०० वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

गोभिलः,

घाईरुपमूललूनाः पितृभ्यस्तदभावे शुकृणशरशीर्यबल्व-
जयुतवनलशुण्डवर्जं सर्वतृणानि । मूलसमीपे लूनाः कुशा घाईः-
संज्ञाः । ते च पितृभ्यः पितृकार्यार्हाः । छेदश्च मूलस्य नोर्ध्व-
देशे किं त्वयोभागे । यत्समूलं तत्पितृणामिति श्रुतेः ।

समुलस्तु भवेदर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि ।

इत्यादिस्मृतेश्च । शुकृण शुकृयुक्तं तृणं धान्यादि । शरोऽथ
शाद्वलो-विवक्षितः । शाद्वलस्य मौञ्जस्य विधानात् । बल्वजश्च
तीक्ष्णरोमशोऽत्र विवक्षितः । तीक्ष्णरोमशस्य बल्वजस्य विधानात् ।
शीर्ययुतवनलशुण्डास्तृणजातिविशेषाः तच्चदेशमोसद्धाः ।

घायुपुराणे,

गुन्द्राः श्राद्धे क्षीरकुशा बल्वजा गन्धकी तथा ।

वीरणाश्चोपलाश्चैव लम्बा वज्र्याश्च नित्यशः ॥

*संस्कृता इति । पितृतीर्थसंयोग एवात्र संस्कारः । मस्तरां-
ऽत्र पिण्डमस्तरः । गुन्द्राः मुस्तकाः । क्षीरकुशाः मत्स्यजाताः
कुशाः क्षीरस्त्राविकुशविशेषा वा । गन्धकी गन्धतृणम् । लम्बा
विहितप्रमाणाधिकप्रमाणाः ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरप्रयः ।

अपातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

यातयामं जीर्णं तद्भिन्नं नव तेन कर्माहता लक्ष्यते । दर्भे
विशेषमाह

मरीचिः,

मासे तपस्यमावास्या तस्यां दर्भोद्ययो मतः ।

अपातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

* संस्कृता इति पदस्य पूर्वश्लोकेऽभावात् अत्र किञ्चिद् मन्व्यष्टितो भाति ।

नभसि आवणे । आवणक्षान् मुख्यक्षान्दः । तथैव सर्वदेशे
शिष्टाचारात् । एते संवत्सरपर्यन्तवपातयामा इति वदन्ति ।
पदमि च

संश्रदादृक्त्वरं वाचञ्जुद्धिः स्वादिभ्यर्हादिषाम् ।

ततः परं च शुद्धीषाम्वापादी पञ्चकर्मणि ॥ इति ।

अन्ये तु

चतुरो वार्षिकान् वासात्राहरेत् कुशावृत्तिकाः ।

असंभवे स्वाददीत सद्यो वस्थोपयोजनम् ॥

इति इलासुवभृतवाक्यात् आनयादिवर्षाकार्कर्मवन्निवाम्-
चतुर्यातिरिक्तकाले कुशाहरणं नदीयते । तेन वार्षिकमासचतु-
ष्टयवप्ये मरीचिवचनाचक्रवशामावास्थोत्पादितकुशानां वर्षाका-
लातिरिक्तकालोत्पादितकुशानां चापातपाकत्वम् । तदेष-
कुशावाचे तदिवसोत्पादितकुशानां वार्षिकीपकर्ममात्रार्हयेति
वदन्ति ।

यदनरजवर्दिषे वदन्ति ज्ञानमतकात्पापानस्मृतयोः,

मासेन स्वादमानास्वां दर्भो ब्राह्मो नवः स्मृतः ।

अथातथापस्तेनासी निषोत्पक्ष पुनःपुनः ॥

अपावास्वाथां वृहीतो दर्भो मासपर्यन्तं ब्रह्म इत्यर्थः ।

ज्ञानानाद्

छन्दोगपरिशिष्टे,

विन्दार्थं ये सिधता दर्भोस्तर्पणार्थं तथैव च ।

पूनेः कृते च विष्णुमे आगस्तेषां निधीयते ॥

पूनेः कुरीरुपमस्त्रितेन विष्णुने कृते सतीत्यर्थः ।

सप्तहारीता,

चित्तौ दर्भाः पाथि दर्भो ये दर्भो पञ्चमिष्टम् ।

स्तरणासनपिण्डेषु पद् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टैर्घृता ये च तेषां सागो विधीयते ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे तु ये घृताः ।

पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

चित्तौ श्मशाने । पिण्डार्थं स्तरणकुशानामग्निमश्लोके निषे-
ध्यत्वादत्र स्तरणपदं तदतिरिक्तस्तरणपरम् । आसन यत्रोपवि-
श्यते । पिण्डेष्विखनेन पिण्डोपर्यास्तृतानां पिण्डोत्सर्गादिषु विनि-
युक्तानां च सागः । यैः कृतमिति । अत्र पितृपदं प्रमीतपर, यैः
कुशैः प्रमीततर्पणं कृतं तेषां तत्तर्पणप्रयोगातिरिक्ते कर्मणि
सागः । प्रयोगश्च यावत्तर्पणीयतर्पणमेकः । तृतीयार्थश्च करण-
त्वम् । तच्चासाधारणकारणत्वं, तेन हस्तादिघृतकुशानां न सागः ।
मूत्रोच्छिष्टैर्घृता ये चेषस्यापरादमाह नीवीमध्ये चेति ।

गृह्यपरिशिष्टे,

ये च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

अभेद्याशुचिलिप्ता ये तेषां सागो विधीयते ॥

आपस्तम्बः,

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भा पितृतर्पणे ।

घृता मूत्रपुरीषे तु तेषां सागो विधीयते ॥

तथा,

अपूता गर्भिता दर्भा ये चाग्रे छिन्दिता नक्षैः ।

रुधिराश्वादिदग्धाश्च कुशान् यज्ञेन वर्जयेत् ॥

फौजिकः,

सुखी देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः ॥

कुशग्रहणमन्त्रः,

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

मुद पापानि सर्वाणि कुश स्वस्तिकरो भव ॥

एत मन्त्र समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः ।

हुफट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्वा समुद्धरेत् ॥

लघुहारीतः,

आचम्य प्रयतो निस पवित्रेण द्विजोत्तमः ।

नोच्छिष्टस्तु भवेत्तत्र भुक्तशेष तु वर्जयेत् ॥

यत्पवित्रं धृत्वाऽऽचमनं कृतं ततोच्छिष्टाचमनोदकसवन्धे-
ऽपि तत्पवित्रमुच्छिष्टं न भवेतीत्यर्थः । भुक्तशेषं, यत्पवित्रं धृत्वा
भोजनं कृतं, तत् साज्यमित्यर्थः ।

तथा,

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

दर्भहीना तु या सध्या यच्च दानं विनोदकम् ।

असख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥

हारीतः,

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्फुल्लतया क्व चित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

भादेशाशाधिकाऽनृना न तथा स्याद्विशाखिका ।

न सपर्णा न निर्व्वीर्या होमेषु च विजानता ॥

विशाखिका विविधुशाखायुक्ता । सपर्णा सपर्णा । निर्व्वीर्या

अतिजीर्णा । सामेदिसनुवृत्तौ

ब्रह्मपुराणे,

पलाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लसवैकङ्कतोद्भवाः ।

अश्वत्थोदुम्बरो विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ।

शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः ॥

पलाशेत्पाथर्षश्श्लोकेन समिध उक्ताः । अश्वत्थेसादिश्लो-
केन यज्ञियवृक्षा उक्ताः ।

वायुपुराणे,

पालाशयः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।

शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसौ ॥

मरीचिः,

मागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ।

शान्स्वर्थे तु ससल्कार्द्रा विपरीता जिघांसतः ॥

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः समुपिराः कृशाः ।

दोर्वाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कार्यसिद्धिविनाशिकाः ॥

ससल्काः सत्वचः । जिघांसतः अभिचारयतः ।

स्मृत्यर्थसारे,

पलाशाखदिराश्वत्थशम्बुदुम्बरजा समिध ।

अपामार्गार्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुः ॥

सत्वचः समिधः कार्या ऋज्व्यः श्लक्ष्णाः स्मृतास्तथा ।

शस्ना दशाढगुलास्तास्तु द्वादशाढगुलकास्तथा ॥

अर्कपक्काः समच्छेदास्तर्जन्यद्गुलिचूर्णलाः ।

अपाटिता आद्विशिलाः कृमिदोषविवाजिताः ॥

दग्धाः कृशास्तथा स्थूला ह्रस्वा दीर्घास्तु वर्जयेत् ।

समिध पवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादेशसम्पिताः ॥

इध्मस्नद्द्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ।
स्मात्तं प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिः स्मृतः ॥
आपस्तम्भः,

सामिदेकप्रादेशा द्विप्रादेश इध्मः त्रिप्रादेशः परिधिः ।
छन्दोगपरिशिष्टे,

प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
तथा,

बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽब्रणाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषां तु चतुर्दिशम् ॥

स्मृत्यर्थसारे,

पान्नाशः खादिरो वेधो मुख्यः स्यात्तदलाभतः ।
शमीवटोद्गुम्बरजा आश्वत्थस्तदलाभतः ॥

घनस्पतानां सर्वेषामिध्मः कार्यो विशेषतः ।
तत्रैतान् वर्जयेद् वृक्षान् कोविदारविभीतकान् ॥
कपित्थामलकं राजवृक्षं शाकद्रुमं तथा ।

नोपं निम्बं करञ्ज च तिलकं शालमलीमपि ॥
श्लेष्मानकमपि त्यक्त्वा ग्राह्योऽन्यः सकलो द्रुमः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिष्ठु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च मजापतिरिति स्थितिः ॥

अनादेशे अविधाने, होमद्रव्यस्येति शेषः । मन्त्रस्य देवता-
याश्च, अनादेशे इत्यनुपपन्नः । मन्त्रस्यानादेशे मजापतिदेवताको
मन्त्रो ग्राह्यः । स च सप्तस्तथाहृतयः । देवतायाश्च अविधाने
मजापतिदेवतेत्यर्थः इति पारिजातप्रभृतयः । अत्र देवतान्तरादेशे
मन्त्रानादेशे च मजापत्यमन्त्रविधाने मन्त्रवर्णविरोधः । अन्यदे-

१०६ वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

घस्यमन्त्रादेश देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिदेवताविधानेऽपि मन्त्र-
वर्णविरोधः । न चैन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते इतिविनियुक्तकदा-
चनंस्तरसीरसीसैतन्मन्त्रगतेन्द्रपदस्य गार्हपत्ये इयं लक्षणया मन्त्र-
वर्णानामविरोध इति वाच्यम् । तत्रान्यधानुपपद्यमानश्रुत्यनुरोधेन
लक्षणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृतवाक्यस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यथोपपद्य-
मानार्थकत्वेन तदनुरोधेन मन्त्रे लक्षणाऽनौचित्यात् । एकैकाना-
देशे दोषस्योक्तत्वान्मन्त्रस्य देवतायाश्चेत्यस्य मन्त्रदेवतयोरुभयो-
रनादेशे इत्येवार्थः । परिशिष्टप्रकाशेऽप्येवम् । तत्रायं विशेषः,
प्रजापतिर्देवता मन्त्रोऽपि प्रजापतिः प्रजापतये स्वाहेति । भद्र-
भाष्येऽप्येवमेव । समस्ता व्याहृतयः प्रजापत्यो मन्त्र इति तु
कल्पतरुः ।

तथा,

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।

पाणिनैवेतरस्मिंश्च सुचा चात्र न ह्यते ॥

अनादेशे होमपात्रानादेशे । इतरस्मिन् द्रवद्रव्येतरस्मिन् ।

जुहुरितिसमाख्याबलाज्जुह्वा अपि सुवाभावे होमसाधनत्वशङ्का-
निरासायाह । सुचा चेसादि ।

तथा,

खादिरो वाऽथ पाण्यो वा द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः ।

सुग्वाहुमात्री विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥

पाण्यः पलाशमयः । वृत्तो वर्तुलः । प्रग्रहो दण्डः । तयोः

सुवसुचोः ।

तथा,

सुवाग्र ग्राणवत्खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।

स्थानं शराववत्खातं सनिर्वाहं षट्कुलम् ॥

वीरभिन्नोदयस्य परिभाषाप्रकाशः । १०७

घ्राणवत् नासारन्ध्रवत् । मध्यस्थितमर्पादिमिति फालितम् ।
द्वयङ्गुष्टेति । अङ्गुष्ठद्वयमितं वर्जुलं चेत्यर्थः । जुह्वास्तु स्वातं शरा-
श्वत् शरावाकृतिं सनिर्वाहं निःश्लेषवहनसाधनतया निर्वाहपद-
वाच्यप्रणालीसहितं पङ्क्तुलं विजानीयात् । तदेव स्थानं हविः-
स्थानम् ।

तथा,

इध्मजातीयमिध्मार्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तं वार्क्षं च पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥

इध्मजातीयं स्वादिरं पालाशं वा । तदभावे विभीनकादिव-
र्जसंघवनस्पतिमयम् । इध्मार्धप्रमाणम् प्रादेशप्रमाणम् । वृत्तं वर्जु-
लदण्डम् । वार्क्षं वृक्षप्रकाण्डनिर्मितं न तु शाखाभवम् । पृथ्वग्र-
स्थूलाग्रम् ।

तथा,

एषैव दर्वा यस्तत्र विशेषस्तमहं श्रुवे ।

दर्वा द्वयङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयो न तु मेक्षणम् ॥

द्वयङ्गुलपृथ्वग्रा परिमण्डलेन अङ्गुष्ठद्वयपृथ्वग्रा । तुरीयोनं
चतुर्थभागोनं स्थूलाग्रमित्यर्थः ।

तथा,

मुसलोलूखले वार्क्षे स्वायते सुहृदे तथा ।

इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पे वैणवमेव च ॥

वार्क्षे वरणवृक्षमये । वारणान्यहोमसंयुक्तानीति कासायन-
वचनात् । अहोमसंयुक्तानि होमासाधनानि । तदभावे स्वादिर-
विकङ्कतादियान्नैयवृक्षमये इति भट्टभाष्यसंमतोऽर्थः ।

स्मृत्यर्थसारे तु,

स्वादिरो मुसलः कार्यः पालाशं स्पाद्गुलम् ।

यद्गोमौ वारणौ कार्यौ तदलाभेऽन्यदृक्षजौ ॥

स्वायते सुदीर्घे । वैणवं वंशभवम् । अयं च भट्टभाष्यमंतः
पाठः । परिशिष्टप्रकाशे तु वैणवमिसत्रैपीकमिति पठित्वा ऐपीकं
काशमयमिति व्याख्यातम् ।

तथा,

आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा ।

माहेयी वाऽपि कर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥

आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।

सुहृदामग्रणां भद्रां स्थालीमादाय मङ्गलाम् ॥

तैजसं ताम्रादि । माहेयी मृन्मयी । नित्यं सर्वदा । न तु
तदलाभेऽपि चक्रनिष्पन्नः शरावादिः । चक्रनिष्पन्नस्यासु-
रत्वात् । यदाह

स एव,

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं भवेत् ।

मदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत् ॥

सुहृदाम् । आज्यपाकक्षमाम् । अग्रणाम अक्षताम् । भद्रां
सौम्यदर्शनाम् । मङ्गलां कालिमादिरहिताम् । एतादृशीं स्थाली-
मादाय, कर्म कुर्यादिति शेषः ।

तथा,

तिर्यग्ूर्ध्वं समिन्मात्रा दृढा नातिबृहन्मुखी ।

मृन्मययौदुम्बरी वाऽपि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥

तिर्यग्ूर्ध्वं गर्भप्रस्तारदैर्ध्याभ्यां समिन्मात्रा प्रादेशमात्रा ।

शौदुम्बरी ताम्रमयी । पिश्वचरुस्थाल्यधिकारे

ब्रह्मपुराणम्,

नेमिस्तस्यायता कार्या चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ।

नेमिः कण्ठदेशः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

स्वशाखोक्तश्चरुः स्वन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशियिलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत् ॥

स्वशाम्बोक्तः स्वशाखोक्तेनिकर्तव्यताकः । स्वन्नो विक-
मितः । अकठिनः कोमलः । एतादृशश्चरुः शुभः कर्माहः ।
अतिशियिलः अतिविश्लिष्टावयवः । वीतरसः स्नावितमण्डः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यथोक्तवस्त्वमपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥

तदनुकारि तत्तदृशम् । व्रीहीणां शरदि पक्वधान्यानां
पट्टिकादीनाम् । प्रतिनिध्यधिकरणन्यायमूलमिदं वचनम् । भव-
पवपर्यन्तत्वाच्छास्त्रार्थस्य । यवावयवेषु गोधूमावयवानां प्रसभि-
ज्ञानात् ।

पैठीनसिः,

काण्डमूलपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधि
कुर्यात् सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति । काण्ड नालम् । प्ररोहः
अद्भुरः । सर्वालाभे पूर्वोक्तानां सर्वेषां काण्डादिसदृशानामलाभे ।

मैत्रायणीयपरिशिष्टं,

दक्षिणाऽलाभे मूलानां सर्वेषां फलानां भक्ष्याणां वा
दक्षिणां दद्यान्न त्वेवं यजेत । न त्वेव यजेत दक्षिणां विना न
यजेतेत्यर्थः । तथा दर्भास्तरणाभावे काशः प्रतिनिधिः तदलाभे
पर्ववतीभिः काण्डवतीभिरोपधीभिः स्तरणार्थान् कुर्वन्ति कटोशी-
रगुण्ठनलवजपलालोलपवर्जम् । अथेध्मार्थे पलाशाश्वत्यखदिर-
रोहिनिकोदुम्बराणां तदलाभे सर्ववनस्पतीनां तिल्वकधवनीय-

निम्बराजवृक्षशाल्मलकपिच्छकोविदारविभीतकश्लेष्मातकसर्व-
कण्टकिवर्जम् । व्रीहियवौ पुरोडाशस्यार्थे तदलाभे तुपवतीभि-
स्तण्डुलवतीभिरोपधीभिः पुरोडाशान् कुर्वन्ति अणुचीनकरुमाप-
मसूरवरककोद्रवकोरदूपकवर्जम् । घृतमाज्यार्थे प्रतिनिधिस्तदलाभे
दधि पयो वा तण्डुलपिष्टानि वाऽद्भिः संसृष्टानि आज्यार्थान्
कुर्वन्ति । पर्ववतीभिः ग्रन्थिमतीभिः । कटादयस्तृणविशेषाः । ति-
स्वको लोध्रः । नीपः कदम्बः । राजवृक्षः आरग्वधः, मध्यदेशे
धनवहेरा इति मासिद्धः । आरलुः श्योनाकः । श्लेष्मातकः बहुवा-
रकः । पुरोडाशान् पुरोडाशार्थान् । अणवो मर्कटकाः । वरकः
पीतकुलन्थः । कोद्रवो ग्रामकोद्रवः । कोरदूपको धनकोद्रवः । तेन
न पौनरुक्त्यम् । आज्यार्थे इति ।

घृतं वा यदि वा तैलं पयो दधि च यावकम् ।

संस्कारयोगादेतेषु भाज्यशब्दो विधीयते ॥

इति परिशिष्टघृतवचनोक्तानाम्, आज्यं संस्क्रुते सर्पि-
स्तैलं दधि पयो यवागूं वेति गोभिलसूत्रोक्तानां च चतुर्णामा-
ष्यानामर्थे घृतं मुख्यम् । तत्रापि गव्यं मुख्यम् । तदभावे
माहिपादि । तथाच

बौधायनः,

घृतमाज्यार्थे गव्यमिति प्रत्ययः तस्यालाभे माहिपमाजं वा
आज्यार्थे प्रयुञ्जीत । तथा तयोरभावे तैलं प्रतिनिधिः ।
तस्याभावे जार्त्तिलमतसीकुमुम्भसर्पपवाक्षीयाः स्नेहा इति शिष्टं-
प्रामाण्यात् । अत ऊर्ध्वमलाभे यवापिष्टानि व्रीहिपिष्टानि श्यामा-
कपिष्टानि वाऽद्भिः संसृज्याज्यार्थे प्रयुञ्जीत । तयोः माहिषाजघृ-
तयोरलाभे तैलं तिलप्रभवः स्नेहः । जार्त्तिलं जर्तिला अरण्य-
तिलाः तत्प्रभवं तैलम् ।

रत्नाकरघृतबौधायनस्मृतिश्च,
 आष्यहोमेषु सर्वेषु गव्यमेव भवेद् घृतम् ।
 तदभावे महिष्यास्तदाजमाविकमेवच ॥
 तदभावे तु तैलं स्यात्तदभावे तु जार्त्तिलम् ।
 तदभावे तु कौसुम्भं तदभावे तु सार्पपम् ॥
 अत्राविकदुग्धस्याभोज्यत्वेन
 क्षीराणि यान्यभोज्यानि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यादिति प्रायश्चित्तविधानात् तद्विकारस्या-
 विकघृतस्याभक्ष्यत्वेन यदार्याणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेते-
 सापस्तम्बवचनेन यागे निषिद्धत्वेऽपि वचनबलात्प्रतिनिधित्वे-
 नोपादानम् । केचित्तु निषिद्धक्षीरस्य साक्षाद्विकाराशने एव प्राय-
 श्चित्तमिति वदन्तः परम्पराविकारस्याविकघृतस्य नाभक्ष्यत्व-
 मिति वदन्ति । दधि पयो वेति । अनयोरपि गौणमुख्यभावो
 बोध्यः । अत्र दधानि द्रव्यनाशापत्त्या अधिश्रयणरूपसंस्कार-
 षाधः । अथवा यथा दधिनाशो न भवति तथा संस्कारार्थमधि-
 श्रयणं कर्त्तव्यम् । यथाऽऽह

आश्वलायनः ।

न दध्यधिश्रयेद्दधिश्रयेदित्येके । दधि पयो वेसनन्तरं तद-
 भावे इति पारिजातरत्नाकरादी पाठः ।

घायुपुराणे,

कण्डनं पेपणं चैव तथैवोल्लेखन सदा ।

सकृदेव पितृणां स्याद्देवानां तु त्रिरुच्यते ॥

पित्रर्थं निर्वपद् भूमौ शूर्पं वा दर्भसयुने ।

उल्लेखन स्वात्मपराद्मुखत्वेन रेखाकरणमिति कल्पतरुः ।

यज्ञपार्श्वः,

गर्भाधानादिसर्वेषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

आवसथ्ये त्रयोविंशत्यग्राधेये शतात्परम् ॥

आग्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च च ।

सहस्र भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं पशौ ॥

चातुर्मास्ये तु चत्वारि तथा पञ्च सुराग्रहे ।

अयुतं वाजपेये तु अश्वमेधे चतुर्गुणम् ॥

त्रयोविंशतीति द्वितीयान्तमार्पम् । आग्रयण नवसस्येष्टिः,
सत्र प्रायश्चित्ते च पञ्चदशस्यर्थः । चत्वारि पञ्चेत्यत्र शतानीति
विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । सुराग्रहे सौत्रामण्याम् । चतुर्गुण-
मयुतमिति संबन्धः ।

छन्दोगंपरिशिष्टे कात्यायनः,

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका

कंसादिना चैव स्रुवपूरमात्रिका ।

द्वेन तीर्थेन च हूयते हविः

स्वङ्गारिणि स्वर्चिपि तच्च पावके ॥

अङ्गुलीनां द्वादशपर्वाणि यया पूर्यन्ते तावत्परिमाणा
पाण्याहुतिः कार्या । कंसं कास्यपात्रम् । हविष्याभावे दधिप-
योयवागूभिर्यदा होमः तदा केन जुहुयादिसाकाङ्क्षाया गोभि-
लसूत्रम् । कसेन चरुस्थाल्या च्चवेण वेति । तत्र कसादिना
यदा होमः तदा सा आहुतिः स्रुवपूरमात्रममाणा कार्या । अत्र
कंसादिना चैत्यत्र रसादिना चैत्यपपाठः । हविराधारपाणिताह-
र्षयविरोधात् इति परिशिष्टप्रकाशे नारायणः । यच्च

गव्यव्यासवचनम्,

• पत्तानकरपञ्चाङ्गुल्यग्रैर्वाङ्गुलि हरेद्रूपयुक्ताकारेणोत्तानेनाङ्गु-
ल्लिङ्गपर्वमात्र मपूर्य जुहुयादिति । यदापि च

छन्दोगपरिशिष्टटीकाधृतम्,
आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमहविर्धलीन् ।
माण्णाहुतिर्बलिं चैव मृदं गात्रविशोधनीम् ॥
इति वचने, तदसमर्थाविषयम् ।

तथा,

योऽनौञ्चपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥
व्यङ्गारिणि विगताङ्गारे । आमयावी दीर्घरोगी ।
तस्मात्सामिद्धे होतव्यं नाममिद्धे कदाचन ।
आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमाखन्तिकी तथा ॥

जुहपंश्च हुते चैव पाणिशूर्पस्फ्यदारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्विद्यजनादिना ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखाब्धयेपोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनोते च यष्टौक्तिके योजयन्ति तत् ॥

जुहपन् हुतुमिच्छन् । स्फ्यः खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः ।

भादिपदं वस्त्रादिपरिग्रहार्थम् ।

अचिष्यपुराणे,

अनुक्तद्रव्यमंखयाना देयताप्रतिमा नृप ।

सौवर्णा राजनी ताम्रो वृक्षजा मार्क्तिका तथा ॥

पिष्टजा लेपाचिन्नोत्था कार्या त्रिजानुरूपतः ।

भामापात्पलपर्यन्ता कर्त्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

चिन्नोत्था चिमलिखिता ।

शृङ्गपरिशिष्टे,

पृषदाज्यमिति श्लोकं दधि सर्पिरिति द्वयम् ।

क्षीरे शृतोष्णे दधियुज्यामिक्षेति द्विभंभात् ॥

अत्र पय एव प्रधानं दधि तु संस्कारकमित्याहुः ।

लिङ्गपुराणे,

आज्ये क्षीरं मधु तथा मधुरत्रयमुच्यते ।

स्कान्दे,

त्वक्केसरलवङ्गैस्तु त्रिसमं मुनिभिः स्मृतम् ।

त्वक्पत्रकलवङ्गानि केसरं च चतुःसमम् ॥

गरुडपुराणे,

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयश्चैकः शशिनः स्याच्चतुःसमम् ॥

कर्पूरं चन्दनं दर्प्यः कुङ्कुमं च चतुःसमम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तमुरवल्लभम् ॥

वृद्धगर्गः,

कुङ्कुमं चन्दनोक्षीरं मुस्ता लामज्जकेसरम् ।

कर्पूरं त्रिसुगन्धं च सर्वगन्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥

त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धं प्रकीर्त्तितम् ।

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा ।

कङ्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्घर्षकर्मभिः ॥

शिवधर्मे,

पञ्चामृतं दधि क्षीरं सितामधुघृतं नृप ।

सिता शर्करा ।

स्कान्दे,

ताम्रारुणश्वेतकृष्णनीलानामाहरेद्भवाम् ।

गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पापि च क्रमात् ॥

पञ्चगव्यामिति शेषः ।

तत्रैव,

विष्णुवह्नीन्द्रवाय्वर्कदैवसानि यथाक्रमम् ।

विद्ध्येतानि कुशोदं च पितृराजाधिदैवतम् ॥

प्रोक्ताभावे त्वथैतानि कपिलायाः प्रकल्पयेत् ।

गोमूत्रभागस्तस्यार्धं शकृत् क्षीरस्य च त्रयम् ॥

द्वयं दध्नो घृतस्यैकमेकश्च कुशवारिणः ।

एभिस्तु पञ्चभिर्मुक्तैः पञ्चगव्यं मचक्षते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्मचूतन्यग्रोधपल्लवाः ॥

पञ्चमद्गा इति प्रोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ।

आदित्यपुराणे,

सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्त्तं प्रवालकम् ।

रत्नपञ्चकमाख्यातं शेषं वस्तु ब्रवीम्यहम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,

मुक्ताफलं हिस्ण्य च वैडूर्यं यन्नरागकम् ।

पुष्परगं च गोमेदं नीलं गारुन्मतं तथा ॥

मवालयुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नव ।

यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुस्तथैवच ॥

श्यामाक चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥

भविष्यत्पुराणे,

सुवर्णं रजतं ताम्रमारकूटं तथैवच ।

लोहं त्र्यम्बु तथा सीसं धातवः सप्त कीर्त्तिताः ॥

तथा,

आपः क्षोरं कुशाग्राणि दध्यक्षततिलास्तथा

यवाः सिद्धार्थकाश्चैरमर्षोऽष्टाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

कुण्ठं मासी हरिद्रे द्वे सुरा शैलेयचन्दनम् ।

वचा चम्पकमुस्ता च सर्वोपध्यो दश स्मृताः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,

ओषध्यः फलपाकान्ताः शणसप्तदशाः स्मृताः ।

ग्रीहयश्च यथाश्चैव गोधूमाः कङ्घसर्पपाः ॥

मियद्भवः कोविदाराः कोरदूपाः सचीनकाः ।

मापा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ॥

आढव्यश्चणकाश्चैव ग्राम्यारण्याश्च पोढश ।

ग्रीहयश्च यथाश्चैव गोधूमाः कङ्घसर्पपाः ॥

मापा मुद्गाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्थकाः ।

इषामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः ॥

कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।

ग्राम्यारण्याः स्मृता द्वेता ओषध्यश्च चतुर्दश ॥

कुण्डमण्डपसुवर्णादिमानादिकं तत्रतत्र वक्ष्यते ।

मत्साशं परिवर्द्धनेऽर्थिजनतादैन्यान्यकारापहे

श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलधिर्षद्वक्रचन्द्रोदये ।

राजादेशितमित्रमिश्रविदुपस्तस्योक्तिभिर्निमित्ते

ग्रन्थेऽस्मिन् खलु पारिभाषिक इति ह्यस्यः प्रकाशोऽगमत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजि

सचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजमतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराज-

मधुकरमाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवल्लयवसुंधराहृद-

पपुण्डरोरुविकासदिनकरश्रीवीरसिंहोद्योजित-

श्रीहंसपीण्डतात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावा-

रपारीणजगद्गिरिद्रघमहागजपारीन्द्रविद्रज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयनियन्त्रे परिभाषा-

प्रकाशः सपूर्णः ॥

शुद्धिपत्रम् ।

—:0:—

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
खड्ग ...	खड्गम् २	२१
दारोप्य ...	दारोप्य ४	४
शुभ्रा ...	शुभ्रा ६	१०
धैतानिकाग्नि	धैतानिकाग्नि	... ६	२
समदर्शिनो	सम्मर्शिनो	... ६	१६
मार्कण्डेयं	मार्कण्डेयं...	... १२	४
सर्ववेद ...	सर्ववेद १४	१८
तदप्य ...	तदप्य १७	२२
सामादात्री	सामादात्री	... १६	६
विरोध ...	विरोधे २३	२०
दातुरिष्टो	दातुरिष्टो २५	२४
रप्येधम् ...	रप्येधम् २८	१
स्मृत्यर्था	स्मृत्यर्था २६	१५
पुण्येन ...	पुण्येन ३०	१२
सद्भिः ...	सद्भिः ३०	२३
पुत्रेष्टि ...	पुत्रेष्टि ३१	८
व्याप्त्यर्थ	व्याप्त्यर्थ	... ३१	१२
वैदिके ...	वैदिके ४५	१५
त्रेतायुगे ...	त्रेतायुगे ४८	२४
विरोध ...	विरोधे ४६	१४
तपो ...	तपो ५१	२३
द्वेष ...	द्वेष ५५	२१
शब्देन ...	शब्देन ५८	११
सर्वतो ...	सर्वतो ६२	१०
विपिषिका	विपिषिका...	... ६४	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
घहृत्पं ...	यहृत्पं ७२	१८
संवेह ...	संवेहे ७५	१६
मानौ ...	मात्रौ ६६	१६
शुचौ ...	शुचौ १०२	२४
सुवाप्र ...	सुवाप्रे १०६	२४
त्यग्नभेये ...	त्यग्न्याभेये ११२	३
तत्रैव ...	तत्रैव ११४	२४

